

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти
Кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін**

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ

**Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції
студентів, аспірантів і молодих науковців**

27 лютого 2007 року

Київ – 2007

Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху: Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців, Київ, 27 лютого 2007 р./ Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. – 173 с.

До збірника ввійшли доповіді та повідомлення, виголошені на міжвузівській науково-практичній конференції “Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху“, що відбулася 27 лютого 2007 р. на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені актуальні проблеми багатогранного наукового доробку видатного українського вченого-енциклопедиста, педагога, публіциста, громадського діяча і видавця – Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895). Матеріали збірника мають на меті показати вплив ідей і поглядів М.П. Драгоманова на розвиток українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., відбивають плюралізм думок і концепцій в оцінці наукових і політичних поглядів вченого.

Редакційна колегія:

Борисенко В.Й., д-р іст. наук, проф.

Виговський М.Ю., д-р іст. наук, доц.

Висоцький А.В., канд. філ. наук, проф.

Ветров І.Г., канд. іст. наук, доц.

Журба М.А., д-р іст. наук, проф.

Потильчак О.В., д-р іст. наук, проф. (відповідальний ред.);

Сушко О.О., д-р іст. наук, проф. (відповідальний ред.)

Черевко О.С., канд. іст. наук, доц.

Рецензенти:

О.П. Реснт, д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України;

О.А. Удод, д-р іст. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 31 травня 2007 р. , протокол № 10 .

© НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007

© Автори статей, 2007

ЗМІСТ

Андрущенко В.П. Шановний читачу!	6
Сушко О.О., Потильчак О.В. Життя, віддане за свободу.....	8
Гренишен А.М. Методологічні засади історичних студій М.П. Драгоманова.	14
Вітолін О.М. Проблема українсько-російських взаємовпливів у російській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	21
Свинціцький С.В. Київська Русь у працях М.П. Драгоманова.	26
Андрєєв А.С. М.П. Драгоманов про місце українських земель у складі Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої.	35
Тишкун О.А. Фольклорна спадщина українського народу як джерело історичних студій М.П. Драгоманова.	42
Орлов О.А. Київська губернія в системі Всеросійського промислового ринку 1896-1913 рр.	47
Корольов Г.О. Теорія українського федералізму в інтелектуальній розробці М.С. Грушевського: розвиток драгоманівських концептів.	53
Шевченко О.Т. Особливості розвитку суспільства в ідейних поглядах М.П. Драгоманова.	59
Полєтаєв Г.В. Національне питання в працях М.П. Драгоманова.	63
Крамар О.С. Проблема російсько-українських взаємин у праці М.П. Драгоманова “Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876 рр.)”	69

Демуз І.О. Вплив суспільно-політичних поглядів М.П. Драгоманова на формування ідеї державності в програмах політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст.	73
Козир В.В. Погляди М.П. Драгоманова на роль “Просвіт” у суспільно-політичному житті України.	83
Куриленко О.В. Драгоманівський дискурс в “українське питання”.	87
Жарук О.В. Автономія України в ідеях М.П. Драгоманова.	93
Рабчук Р.О. Михайло Драгоманов і швейцарська діаспора.	97
Срібна М.А. “Українське питання” в листуванні Бориса Грінченка з Михайлом Драгомановим.	102
Падалка В.П. “Українська ідея” в епістолярній спадщині М.П. Драгоманова та І.Я. Франка.	108
Дмитренко А.В. Геополітичне становище та майбутнє України у поглядах М.П. Драгоманова.	117
Кириєнко О.Ю. М.П. Драгоманов про націю та націоналізм	124
Сич О.І. Михайло Драгоманов і проблема громадянського суспільства в Україні.	129
Андрієвська О.Г. Тема єдності українського національного руху та піднесення національної свідомості українців у працях М.П. Драгоманова.	135
Костюк Є.С. Громадський вимір суспільно-політичних поглядів М.П. Драгоманова.	139

Потильчак Б.О.	
Права людини і народно-правова держава в конституційній концепції М.П. Драгоманова	146
Назарчук І.Л.	
Погляди М.П. Драгоманова на українську мову.	152
Афоніна І.О.	
Літературно-естетичні погляди М.П. Драгоманова.	159
Кислинська І.А.	
Мова і нація в системі культурологічних поглядів М.П. Драгоманова.	164
Люта Л.О.	
Погляди М.П. Драгоманова на релігію і церкву.	168
Алфавітний покажчик авторів.	171

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Це видання – збірник матеріалів Першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців – „Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху”, що пройшла у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова 27 лютого 2007 р. Ідея проведення такої конференції виникла не на порожньому місці. З 2003 року наш університет вже двічі проводив Міжнародні драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. Проте високий титульний статус цих наукових форумів не дозволив повноцінно залучити до участі в них молоде покоління дослідників, талановиту і творчу студентську молодь. Наразі слід вітати ініціативу кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін і студентського наукового товариства Інституту історичної освіти щодо проведення науково-практичної конференції молодих педагогів-істориків, філологів, філософів, правознавців і політологів, присвяченої дослідженню багатогранної творчої і наукової спадщини М.П. Драгоманова, її популяризації в студентському середовищі України, активізації досліджень драгоманівської тематики серед молодих науковців.

У вміщених до збірника статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені актуальні проблеми багатогранного наукового доробку М.П. Драгоманова (1841-1895). Для багатьох учасників, конференція – це перша „проба пера”, дебют у науці, а відтак правильним є рішення редакційної колегії: через публікацію матеріалів їхніх доповідей і повідомлень, підтримати творчі наміри, розвинути жагу пізнання, стимулювати в подальшому науковому пошуку. Незважаючи на те, що представлені у збірнику матеріали мають неоднаковий науковий рівень, репрезентують різну проблематику та глибину наукового студювання, всіх авторів об'єднала єдина мета – показати вплив ідей і поглядів видатного вченого на розвиток українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їх раціональне значення для нинішнього етапу розвитку української нації та держави. В унісон із часом, праці молодих дослідників відбивають плюралізм думок і концепцій в оцінці наукових і політичних поглядів М.П. Драгоманова. Поки-що не надто численне, коло учасників конференції демонструє той непідробний, щирий інтерес, який

викликає у нинішнього покоління дослідників-початківців непересічна постать одного з найбільших світочів українства.

Хочеться сподіватися, що поява цього видання засвідчить народження ще однієї хорошої і корисної традиції нашого провідного педагогічного вузу, започаткованої цього разу колективом викладачів, студентів та аспірантів Інституту історичної освіти – проведення щорічних конференцій творчої наукової молоді, чиї перші кроки в науці хронологічно та проблемно окреслені періодом другої половини ХІХ ст. – часом у якому жив і творив визначний український вчений-енциклопедист, громадський і політичний діяч, педагог, публіцист і видавець, людина ім'я якої носить столичний Національний педагогічний університет – Михайло Петрович Драгоманов.

Віктор Петрович Андрущенко

Ректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор, академік Академії педагогічних наук України

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ ЗА СВОБОДУ

„...Для України Драгоманов справді був тим „апостолом правди і науки”, що його з такою тугою виглядав народ перед смертю Шевченка...”

Сергій Єфремов

Вчений-історик, філософ, політолог, економіст і фольклорист, педагог, громадський і політичний діяч, публіцист, видавець, людина, яка уособлювала цілу епоху в історії українського національно-демократичного руху другої половини ХІХ ст. – все це про Михайла Петровича Драгоманова. Він належав до плеяди фундаторів самої політичної ідеї європейської демократичної України, а його погляди залишаються надзвичайно актуальними і сьогодні – в часи, коли український народ торує нелегкий шлях до громадянського суспільства та правової держави.

Виходець із родини дрібнопомісних дворян – нащадків старовинного старшинського роду, Михайло Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. у містечку Гадяч Полтавської губернії. Родина Драгоманових берегла давні традиції козацького волелюбства. Його батько, Петро Якович – юрист за фахом, часто виступав захисником селян, а дядько – Яків Якимович, належав до дворянських революціонерів – членів таємного Товариства об'єднаних слов'ян. Саме в сім'ї були закладені основи світосприймання й світоглядні орієнтири майбутнього українського мислителя. Вони поступово розвивались під впливом ліберально мислячих учителів Гадяцького повітового училища і Полтавської гімназії, де юний Михайло здобував початкову та середню освіту. Навчаючись в 1849-1853 рр. у Гадяцькому повітовому училищі юнак захопився античним світом, історією, географією, мовами, у нього пробудився інтерес до математичних дисциплін, а улюбленими предметами стали латинська мова, історія Риму та нова історія.

Особливий вплив на формування підвалин життєвої і громадянської позиції, суспільно-політичних поглядів талановитого юнака, своїми демократичними і просвітницькими ідеями, справив учитель історії Полтавської гімназії О. Стронін. Саме він познайомив

юного Михайла з працями європейських просвітителів, соціалістів-утопістів, із творами О. Герцена, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Котляревського, публікаціями в журналі „Современник”. У 1858 р. гімназист Драгоманов пише листа редакторові „Московських відомостей” і журналу „Атеней” Є.Ф. Корху. Цей допис став першою спробою науково-літературної критики. Гімназійним товаришем М. Драгоманова був Я. Бекман – майбутній відомий діяч революційно-визвольного руху. Як носій „крамольних” і небезпечних для самодержавного ладу ідей, М.П. Драгоманов був виключений з останнього класу гімназії без права вступу до університету. Проте завдяки клопотанням попечителя Київського учбового округу, геніального лікаря-хірурга – М. Пирогова, це рішення замінили формулюванням – „за власним бажанням”.

Черговим, важливим етапом формування світогляду Михайла Драгоманова стало навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1859-1863). Тут його погляди шліфуються, поглиблюються й наповнюються практичними діями. Разом з іншими студентами він бере участь у громадівському русі, працює вчителем недільних шкіл для дорослих у Києві, викладає у Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів. Просвітницьку місію недільних шкіл для народу М.П. Драгоманов розглядав як один із провідних методів не лише підвищення його культурно-освітнього рівня, а й формування національної свідомості, послаблення залежності від чиновництва та поміщиків.

Молодий Михайло Драгоманов, разом з кількома товаришами, виступив з протестом проти звільнення з посади попечителя Київського учбового округу М. Пирогова. Промова на публічному банкеті на честь М.І. Пирогова – перша політична акція вільнодумного студента М. Драгоманова. Цей благородний вчинок київських студентів привернув увагу чи не всієї прогресивної громадськості Російської імперії, викликав захоплення їх мужністю. Національно-патріотичним за характером був і виступ Драгоманова з нагоди перепоховання праху Т. Шевченка над його домовиною у Києві, на шляху до Чернечої гори в Каневі. Цей сміливий вчинок студента зблизив його з групою українських патріотів-громадівців.

У 1864-1865 рр. з’являються перші історичні праці Драгоманова – публікації лекцій „Про стан жінки в I-му столітті в Римській імперії” і „Про державні реформи Діоклетіана й Костянтина Великого”. Вже тоді Михайло Драгоманов друкує свої перші статті

на українську тематику в ліберальних „Санкт-Петербурзьких відомостях”.

У 1866 р. він захищає дисертацію на право викладання історії стародавнього світу – „Імператор Тиберій”, і повертається до університету св. Володимира вже як приват-доцент, а згодом і доцент. У праці „Нарис історіографії в Давній Греції” (1868 р.) вже виразними є, характерні для вченого, методологія історичного дослідження та методика опрацювання джерел.

Пов’язавши свою наукову діяльність з античною історією, у 1870 р. молодий історик-романіст захищає магістерську дисертацію „Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”.

Занурившись у наукову та педагогічну працю, одночасно М.П. Драгоманов є активним членом Київської громади. Зрослий авторитет вченого, дозволяє йому, разом із В. Антоновичем, стати одним із лідерів громадівського руху. Наразі Михайло Петрович знайомиться з діяльністю нелегальних народницьких гуртків, їхніми стратегічними цілями й методами політичної боротьби, а відтак неминуче потрапляє під нагляд київської жандармерії.

Важливе значення для формування політичного світогляду М.П. Драгоманова мало його трирічне наукове відрядження за кордон (1870-1873 рр.). Праця в архівах і бібліотеках Німеччини, Австро-Угорщини, Швейцарії та Італії, відвідування лекцій знаного німецького історика Т. Момзена, значно розширили його науковий кругозір. Вчений познайомився з європейським соціалістичним і робітничим рухом, працями К. Маркса, Ф. Енгельса, Прудона, у всій гостроті відчувши невирішеність національного питання на його рідній Україні. У Цюріху М. Драгоманов опинився в епіцентрі політичного життя російських революціонерів-емігрантів. Познайомившись із М. Бакуніним і П. Лавровим, особливостями і планами народницького руху, він зробив висновок, що в Російській імперії і в Україні першість має належати боротьбі за політичні свободи, а не соціальній революції.

Повернувшись до Києва у 1873 р., Михайло Петрович з подвоєною енергією поринає в наукове, викладацьке і громадське життя – активно працює на посаді доцента університету, у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства та в Київській громаді, займається виданням українознавчих праць, друкується в пресі, редагує „Київський телеграф”. Творчий тандем доцента М.П. Драгоманова з професором В.Б. Антоновичем, їх наукова співпраця, приносять щедрі плоди – у 1874-1875 рр. виходять

друком двохтомник „Історичні пісні малоруського народу”, „Нові українські пісні про громадські справи”, „Малоруські народні перекази”, „Політичні пісні українського народу XVII-XIX ст.” та наукові студії з фольклористики.

Сумнозвісний Емський указ 1876 р. і репресивні заходи царського уряду проти українського культурного і освітнього руху не забарилися. Михайла Драгоманова звільняють з університету і під загрозою арешту вчений залишає Україну, як виявилось – назавжди.

Спочатку М.П. Драгоманов переїздить до Відня, а в листопаді 1876 р. – до Швейцарії. Тут, у Женеві, починається новий, так званий „емігрантський”, етап його наукової і громадсько-політичної діяльності. За дорученням і на кошти громадівців він організовує видання україномовної пропагандистської та науково-популярної літератури (1877-1878 рр.), разом із С. Подолинським і М. Павликом створює вільний часопис „Громада” (1878 р.), де друкуються статті суспільно-політичної та національної тематики. Виступаючи з критикою самодержавства щодо заборони української мови і культури, М.П. Драгоманов у травні 1878 р. на Літературному конгресі в Парижі виголошує промову – „Література українська, проскрибована урядом російським”. У 1881 р., разом із М. Павликом вони пишуть лист-протест учасникам вже Віденського Міжнародного літературного конгресу.

Поступова зміна політичної ситуації в Росії та криза громадівського руху вплинули на зміст і характер суспільно-політичної й видавничої діяльності М.П. Драгоманова в еміграції. Між ним і представниками київської „Старої громади” наростають непорозуміння, що, зрештою, призводять до остаточного розриву.

Творчий потенціал вченого та фінансова скрута, підштовхнули його до співпраці на сторінках женеvських емігрантських видань – „Вільного слова”, „Правди”, „Вільної Росії”. Водночас М.П. Драгоманов активно друкується у галицьких і російських часописах, публікує праці: „Історична Польща та великоруська демократія” (1882 р.), „Вольный Союз – Вільна Спілка. Досвід української політико-соціальної програми” (1884 р.). Жвава ідейна полеміка вченого і громадського діяча з представниками як російського народництва так і „старогромадівцями”, призводить до його політичної ізоляції.

Зваживши на це, у 1889 р. Михайло Петрович приймає пропозицію від міністерства освіти відновленого після останньої російсько-турецької війни Болгарського царства, перейти працювати

на посаді професора кафедри загальної історії Вищого училища – майбутнього Софійського університету. Тут М.П. Драгоманов пропрацював до самої смерті – 20 червня 1895 р. Російський царський уряд висловив незадоволення фактом надання їх політичному вигнанцю такої важливої посади і вимагав вислання Михайла Драгоманова. Проте незаперечний авторитет вченого та збурена громадська думка не дозволили болгарському уряду виконати вимоги російських властей.

Перебуваючи далеко від України, М.П. Драгоманов продовжує справу свого життя. Він читає лекції в університеті, спочатку російською, а згодом і болгарською мовою, продовжує активно впливати на громадське життя Галичини, матеріально підтримує видавничі проекти І. Франка та М. Павлика, зокрема, заснування журналу „Народ”, співпрацює з часописом „Життя і слово”. Численні статті Драгоманова в цих виданнях, без перебільшення, мали програмне значення для діяльності, створеної у 1890 р., Русько-української радикальної партії. Не в останню чергу завдяки зусиллям Михайла Петровича, журнал отримав високий авторитет і став найпопулярнішим суспільно-політичним виданням у середовищі українського національно-демократичного руху Австро-Угорщини і Росії. Друковані у ньому наукові розвідки, листи, публіцистичні статті вченого мали злободенний характер і, зазвичай, екстраполювались на шляхи вирішення національних проблем. У цьому контексті слід розглядати й відому полеміку Драгоманова з Б. Грінченком і його „Листи на Наддніпрянську Україну”.

Серцевинною проблемою усієї суспільно-політичної діяльності М.П. Драгоманова було вирішення національного питання бездержавних слов'янських націй, і українців зокрема. Він закликав своїх національно свідомих співвітчизників до активної боротьби за права українського народу, постійно наголошуючи, на необхідності поставити український рух на європейський ґрунт.

Європейського соціаліста – Михайла Драгоманова, турбувала пасивна суспільна позиція як наддніпрянських громадянців так і галицьких народівців. Звертаючись до них, визнаний політичний лідер закликав створювати товариства, читальні, об'єднуватись, виробляти політичні вимоги і постійно ставити їх перед урядами Австро-Угорщини і Росії. Вчений наголошував, що відсутність чіткої національної програми криє в собі небезпеку відходу молодого покоління від українського визвольного руху.

Своєрідним ідеалом форми державного устрою для М.П. Драгоманова була федерація вільних народів і громад, а відтак федералізм вченого поєднував дві основні складові – „громадівський соціалізм” та автономію земств і країв. Вбачаючи в практичній реалізації цих завдань торжество гуманізму, свободи і рівності всіх народів, вільного розвитку їх освіти і культури, Михайло Петрович був переконаний, що національне визволення українського народу можливе лише у спілці з усім слов’янством.

Будучи послідовним і твердим опонентом державного централізму та ототожнюючи його з деспотизмом і бюрократизмом, М.П. Драгоманов і підкреслював, що лише децентралізовані та політично вільні громади зроблять неможливою заміну поваленого деспотизму монархічного типу деспотизмом буржуазного парламентаризму. Відкидаючи теорію класової боротьби К. Маркса, як пропаганду і породження насильства, М.П. Драгоманов шукав зерна політичної раціональності в поглядах європейських соціалістів-утопістів, підкреслював глибоке й давнє коріння громадівського соціалізму на його рідній Україні, вбачаючи ембріоном останнього славнозвісну козацьку республіку – Запорізьку Січ.

Павло Максимович Федченко – відомий дослідник життя і творчості Михайла Драгоманова – писав про життєве кредо генія українського народу: „...Драгоманов прожив неповторне і прекрасне життя, суджене першопрохідцям і борцям за свободу. Жадоба правди – як органічної єдності істини й справедливості – становила глибинну суть його неспокоїної натури, натури цільної, чесною й високоморальною людини, яка понад усе ставила інтереси рідного народу...”

Олександр СУШКО,
доктор історичних наук, професор, директор
Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова

Олександр ПОТИЛЬЧАК,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру
джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
НПУ імені М.П. Драгоманова

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті досліджується проблема світоглядних засад методології історичних досліджень М.П. Драгоманова. Автор обстоює думку, що історична наука для вченого та суспільного діяча слугувала способом і засобом перевірки та обґрунтування власних політичних поглядів.

Європейська модель організації співжиття другої половини ХІХ ст. формувалася як система побудови національних держав та колоніальних імперій, володіння яких знаходилися поза межами Європи. Стара модель багатонаціональних імперій в межах Європейського континенту поступово відходила у минуле. Крах цих держав можна було прогнозувати за станом їх господарського та політичного розвитку. Причому, демократизація політичного життя вела до тих самих наслідків, що і посилення політичного тиску на підвладні нації.

В таких умовах і відбувався творчий, науковий та політичний злет українського мислителя, політика, педагога – Михайла Петровича Драгоманова. Ця унікальна людина жила в роздвоєному світі імперії, яка називала себе європейською, а організовувала своє буття як цілком азійська. Причому, не слід забувати про те, що запозичувалася система життєвого укладу притаманна для часів європейського просвітництва (ХVІІ-ХVІІІ ст.), а накладалася вона на азійську середньовічну організацію суспільного життя. Здобуття освіти в такій державі людиною, яка не належить до титульної нації могло призвести лише до двох життєвих шляхів – служіння імперії, або служіння своєму народові. Для Михайла Петровича цей вибір виявився надскладним. Коло його наукових та філософських інтересів кликало до протесту проти всього імперського, а прагнення досягти поставленої мети змушувало діяти в рамках загальнодержавної ідеології та парадигми. Усвідомлення такої дилеми змусило цю мудру та дуже активну людину шукати компромісів.

По суті пошук компромісів за своїм характером є космополітичним. М.П. Драгоманов прагне поєднати служіння своєму народові з лояльністю до імперії, але імперська ідеологія та

практика не були такими гнучкими як погляди самого Михайла Петровича. Його концепція громадянства та громадського устрою принципово суперечить концепції централізованої влади однієї особи, в якій російська еліта і можливо суспільство вбачає гарантію збереження російського життєвого укладу. Саме наявність таких розбіжностей при визнанні слов'янської спільності та переконання у необхідності всеслов'янської держави, політичний уклад якої базувався б на самоврядності територіальних (або національних) громад, які з власної волі долучаються та приєднуються до такої держави і є в суті своїй концепція слов'янського космополітизму.

Соціальна система побудована на протиріччях між феодалним світоглядом панівної верстви та буржуазними перетвореннями задуманими царем, створює умови для поглиблення і розширення господарського та суспільно-політичного відставання Росії від Європи. Такі умови життя та діяльності сформували в Михайлі Петровичу європейського енциклопедиста XVIII ст., який володів фактично всіма гуманітарними фахами притаманними його епосі. При цьому розвиток раціонального способу мислення перекривав брак можливостей спертися на український, або російський досвід полідисциплінарного вивчення людського буття та його особливостей. Це вивчення вміщалося у крайні межі від етнографічних знань з одного боку до політологічних з іншого, а простір між даними сферами наукового знання і пізнання заповнювався історичними та літературознавчими студіями. [1]

Організація “Громада” дійсно займалася формуванням і поширенням політичних ідей громадської самоорганізації та самоврядування, і дійсно мала певні патріотичні засади своєї діяльності, але пошук компромісів породив конфлікти одразу з двома протилежними таборами. Урядовий табір конфліктував з Громадою через своє прагнення зберегти деспотизм заради збереження імперії, а національно налаштовані люди – через лояльність до імперської ідеології об'єднання слов'ян під егідою Росії. Саме така життєва ситуація спричинила виїзд М.П. Драгоманова за кордон та продовження його діяльності у вигнанні. Життя в Європі сприяло вивченню європейської культури та порівнянню її з азійською. Болгарія ще залишалася формально володінням Османської імперії, а тому впливи турецькі там ще були помітні, хоч сусідство з Австрійськими володіннями також давалося взнаки.

Глибоке вивчення історії та культури слов'янських народів додане до споглядання життя представників як східних та південних

слов'ян виробило ставлення до цих народів як до споріднених, близьких між собою та дещо відмінних від решти європейських націй. Спорідненість та відмінність розвинули переконання у необхідності всеслов'янського союзу та демократичного принципу організації співжиття у середині цієї федеративної держави.

У наслідок глибокої та широкої розробки цих суспільно-політичних і філософських ідей з'явилася ціла течія в українській, білоруській, російській, болгарській та сербській суспільній думці. Вираження цих течій ми можемо спостерігати у політиці петроградського Тимчасового уряду та Української Центральної Ради підчас лютневої революції та Жовтневого перевороту 1917 р. Тоді як російські демократи та українські автономісти спільно розробляли ідеї демократичної федерації на місці Російської імперії Романових, більшовицька РСДРП підготувала та здійснила державний переворот прямо перед очима Тимчасового уряду та повела війська в Україну прямо на очах Української Центральної Ради. Обидва космополітичні суспільні утворення не спромоглися відстояти національні інтереси своїх народів. Драгоманівська концепція громадської самоорганізації не спрацювала з двох простих причин: не була вихована свідомо громадськість, а політичні лідери не бачили інтересів своїх народів у центрі своєї політики через переконання у необхідності союзу слов'янських народів на демократичних засадах самоврядності територіальних громад.

Як відомо, наукове знання породжує ідеї, котрі у випадку з гуманітарною сферою науки виражаються у політичні ідеї й ідеологію. Михайло Драгоманов в основу своєї політичної ідеології поклав слов'янську ідею як національну ідею слов'янських народів. Ця, по суті світоглядна позиція, була запозичена мислителем у попередників, зокрема у членів Кирило-Мефодіївського братства. М.П. Драгоманов намагався розвинути запозичене у відшліфовану та науково обґрунтовану систему політичних поглядів. Через те, що будь-який мислитель позичає у попередників лише ті їх позиції, яких бракує самому для витворення власної світоглядної системи. [2]

Національна ідея породжує національну ідеологію незалежно від того має конкретно взятий народ свою державу чи ні. Природа взаємного зв'язку між цими суспільно-політичними явищами визначає тип і темпи розвитку нації. Ідеологія запропонована М.П. Драгомановим ґрунтувалася на історичній основі співжиття українського та російського народів з урахуванням часткової спільності культур усіх слов'янських народів [3]. Історичний досвід

транслюється в суспільство виключно через історичні приклади національних героїв, які слугують прикладом для наслідування молодим поколінням представників певної нації. Без національних героїв не має сенсу історичне знання для пересічної людини, лише конкретні приклади життя та діяльності окремо взятих особистостей сприяють формуванню національної самосвідомості, яка є кінцевою метою життя та діяльності національної інтелігенції.[4]

Історичне знання не можна обмежити лише досвідом. Воно ширше і глибше поняття, зміст якого повністю розкривається лише за умови поступового розкриття всіх елементів життєвого укладу суспільства. Для цього необхідно визначити географічні, хронологічні межі дослідження, контекст протікання подій; врахувати релігійний фактор суспільно-політичного розвитку та спосіб життя людей досліджуваної епохи. Вираження людської душі у суспільно-політичному, господарському, культурному та релігійному житті і є ключем до розуміння людської поведінки, яка наповнює змістом історичний процес. [5]

При цьому не слід забувати про те, що в минулому немає вирішення проблем сучасного і намагання повернути минулі події, явища, процеси, тобто минуле в цілому або частинами, це просто марна справа, проте заглянути в попередні епохи та дослідити їх зміст варто, бо завдяки цьому можна навчитися діяти та принаймні спробувати уникнути помилок своїх попередників. Для того щоб картина була об'єктивною слід порівнювати джерела, які висвітлюють певні події та явища, причому варто брати до уваги свідчення не лише безпосередніх учасників подій “по різні боки барикад”, які досліджуються, а й сторонніх спостерігачів, які зацікавлені в отриманні інформації про життя чужих їм народів. Минуле є добрий вчитель, коли дослідник ставиться до нього шанобливо, а не споживацьки. Мета пізнання визначає дію та спрямованість дослідника. Не слід плутати мету дослідження з його результатом. Це є подібні, але зовсім не однакові поняття. Мета – це уявлений науковцем результат його дослідницької роботи, а сам результат – це реальні знання здобуті в процесі дослідження. Часто дослідження проводяться для доведення певної дослідницької, а то і політичної позиції, котра спростовується вже в процесі наукового пошуку [6].

Зміст історичної науки багато в чому залежить від особистості науковця, його виховання, середовища його життя та діяльності, людського оточення. Людина, яка досліджує минуле, висвітлює

погляд на нього, навіть якщо намагається подавати факти, вона не може уникнути власних суджень і міркувань принаймні в процесі написання наукової історичної праці. Для спрощення користування науковими доробками інших фахівців, істориків варто знайти певну біографічну інформацію про дослідників, праці яких він має на меті читати проводячи власний науковий пошук [7].

Енциклопедизм М.П. Драгоманова виразився в ідеях і світоглядних позиціях, які притаманні багатьом науковим школам ХХ ст. Зокрема, погляд на роль особистості історика чітко простежується у науковій концепції французької школи “Аналів”, що коротко виразилася в запитанні Л. Февра: “А судді хто?”. Цивілізаційний підхід у варіанті британського історика А. Дж. Тойнбі в подібний спосіб розглядає релігійний фактор у розвитку людського суспільства. Цей фактор у системі історичного пізнання британця є мало не найважливішим, бо правильне врахування цього аспекту щоденного життя суспільства дає змогу досліднику пояснити духовну культуру та спосіб організації співжиття в середині будь-якої людської спільноти. Л. Гумільов надає географічному фактору в історичних студіях такого ж вагомому значення як і М.П. Драгоманов. Засновники російської школи антропоорієнтованої історії мають схоже ставлення до ролі особистості в історичному процесі.

Усі наведені вище школи розробляли свої системи методів дослідження історії самостійно. Вони брали за основу різні аспекти енциклопедичного способу організації науково пошуку. Навряд чи можна дорікнути великим науковцям за їх необізнаність з попереднім досвідом просто безпосередні дослідження дають конкретні результати, на яких будувалися наукові світогляди засновників та членів даних історичних шкіл.

Метрологічна система розроблена людиною з широким колом наукових та суспільно-політичних інтересів вміщає в себе потенціальні можливості розвитку кількох напрямків знань у їх тісній і плідній співпраці між собою. Методологічний внесок Михайла Петровича Драгоманова у розвиток української та світової історичної науки переоцінити не можливо. Полідисциплінарність на власне практичному рівні – це винахід саме М.П. Драгоманова. В його публіцистиці проглядається науковий підхід, а в наукових працях прагнення донести до читача інформацію в максимально зрозумілій і простій формі. Цей великий вчений не декларує принципів, а реалізовує їх на практиці. З його праць видно систему методів і підхід до пізнання.

Сучасна історична наука формувалася в ХІХ ст. і протягом ХХ ст. вона розвивалася, проте принципово не змінювалося. Ті принципи і основоположні позиції та ідеї, частково змінюють форму, проте не можуть змінити зміст і сенс історичної дійсності та історичної науки. Вона розвивається по заданій у той час інерції і доки ця інерція себе не вичерпає доти складно прогнозувати витворення якісно нових наукових систем. Розвиток людського знання є неспинним, а тому замкнені наукові системи повторюють себе з майже стовідсотковою точністю.

Загально-історичні методи дослідження минулого розроблялися саме в ХІХ ст. Одним із розробників цих методів був М.П. Драгоманов. Для нього історія слугувала способом і засобом перевірки та обґрунтування політичних поглядів. Саме це призначення історії в сучасному світі найбільше критикується, проте важко сперечатися з тією позицією, що певна спекуляція історичним знанням є притаманною політичній еліті будь-якого суспільства. Малоімовірно, щоб фахівець з такого широкого кола знань про людину визнавав за правильне подібне застосування історичної науки. Набагато ближчим до істини варто вважати наголос на перевірці політичних програм на предмет їх використання в минулому.

Професійний політик і професійний науковець дивовижно уживалися у цій екстраординарній особистості. В ній дійсно не можливо розділити ці дві складові, ймовірно саме ця особливість робить Михайла Петровича Драгоманова таким близьким і в той самий час таким незрозумілим для багатьох людей і до сьогодні. Його універсальна система наукових поглядів підходить будь-яким науковцям і всі знаходять у ній щось своє, хоч, насправді, прямо не позичали з цієї наукової парадигми зовсім нічого. Побічне запозичення є природним явищем для періоду поступального налагодження та зростання комунікації між різними народами та культурами. Космополітизм Михайла Драгоманова по суті є передбаченням процесу глобалізації, який проходить на межі ХХ-ХХІ ст. Прогноз великого мислителя стосовно “Слов’янського союзу” на даному історичному етапі ще не став реальністю на відміну від передбачення К. Маркса про “Європейський союз”. Але ми можемо стверджувати з повною впевненістю, що М.П. Драгоманов в основу своїх політичних поглядів клав справжні історичні студії з дійсними науковими результатами.

На превеликий жаль доступ до творчості Михайла Петровича Драгоманова досить обмежений, це пов'язано в першу чергу з тим, що бракує публікацій його творів. Цей автор за своє життя написав тисячі наукових та публіцистичних статей, брошур та книжок, прочитав кільканадцять курсів лекцій, залишив по собі багатющу епістолярну спадщину. При цьому ми не маємо публікації усіх його творів в одній нехай і багатотомній збірці. Для нас закрыта можливість прочитати всі праці великого вченого, мислителя, педагога, політика. Його науковим, педагогічним та політичним нащадкам обмежена можливість вчитися у такого потужного наставника. Праці, присвячені життю та творчості М. Драгоманова, здебільшого висвітлюють окремі аспекти життєвої творчості цієї безмежно різноманітної особистості. Це можна пояснити хоч би і тим фактом, що в сучасній науці переважає вузько предметний підхід до дослідження навіть окремо взятої історичної постаті.

Зв'язок між поколіннями в сучасних умовах набуває особливого значення, зокрема, за умов відірваності української суспільно-політичної та культурною традицією сучасного українства та українців ХІХ ст. Достовірність історичного знання в сучасних українських умовах дає змогу уникнути помилок в організації співжиття в українському суспільстві ХХІ ст.

Примітки:

1. *Новиченко Л.М.* Просвітитель // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова К., 1991 – С. 8-12
2. *Круглошов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова Чернівці, 2001 – С 256-257.
3. *Драгоманов М.П.* Гильденбург о малоросах в славянстве и сербо-хорваты о малороссийской поэзии // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 1. – К., 1970. – С 483-486.
4. *Драгоманов М.П.* Війна з пам'яттю Шевченка // Там само – С 146 – 147.
5. *Драгоманов М.П.* Про українських козаків, татар і турків К., 1991 – С 5-10.
6. *Драгоманов М.П.* Пропаший час: українці під Московським царством (1654 - 1876) К., 1992 – С 19-27.

7. Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров: очерк життєписний // М. П. Драгоманов літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 2. – К., 1970. – С. 134.

Олександр ВІТОЛІН

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються погляди М.П. Драгоманова, М.С. Трубецького, П.М. Савицького та Г.В. Вернадського на питання українсько-російських культурних взаємовпливів у контексті загальноєвропейського цивілізаційного процесу кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Головну увагу при дослідженні історіографічних аспектів порушеної проблеми ми вважаємо необхідним приділити М.П. Драгоманову (на думку О.І. Пріцака, наукову спадщину М.П. Драгоманова з точки зору методології необхідно досліджувати в структурі „імперсько-російського конституціоналізму”, з якого він вийшов і на дальший розвиток якого мав вирішальний вплив [7, с. 71]) і євразійцям, а саме М.С. Трубецькому, П.М. Савицькому, Г.В. Вернадському, – наукові погляди, яких і досі залишаються актуальними. Маємо при цьому відзначити, що Михайло Драгоманов мав особливий вплив на формування поглядів російських істориків Щапова і Ядрінцева; та власне на євразійців, зокрема князя М.С. Трубецького. [6, с. 289] Тож звернення до праць саме цих мислителів є цілком виправданим.

Постановка М.П. Драгомановим проблеми російсько-українських взаємин зустрічала незадоволення різноманітних суспільно-політичних груп і партій. Це незадоволення ставало джерелом протилежних по своїй суті звинувачень: українські націоналісти звинувачували його в москвофільстві і русифікації, російські радикали і революціонери вбачили в ньому українського шовініста, а поляки називали „московським агентом”. Особливо вороже українські кола ставились до твердження М.П. Драгоманова, що українська література відстала і щоб розвиватись далі має

звернутись до російської мови і літератури. [4, с. 220] Крім того, цей мислитель і громадський діяч сам заявляв: „Жоден московський слов'янофіл не поширив в Австрії стільки „московських” (руських) книг, як я „українець сепаратист””.[4, с. 55]

Однак причиною подібних тверджень М.П. Драгоманова було прагнення не русифікації, а – європеїзації: „...я багато в чому поділяв прагнення та ідеї українських націоналістів, але багато в чому вони мені здавалися реакційними: я не міг поділяти і зневаження російської літератури, яку вважав більш розвинутою, ніж українську, і більш наповненою загальноєвропейських інтересів...” [4, с. 44] Цим же настроєм пронизаний лист до В. Антоновича: „Ніхто більше мене не бажав би, щоб наші черпали культури прямо з європейських джерел, а не московсько-петербурзьких водовозних бочок. Але, на жаль, коли земляки... найменше читають європейські книжки, так виявляються меншими європейцями ніж кацапи...” [5, с. 589] При цьому великоросійський шовінізм М.П. Драгоманов розглядає як різновид сепаратизму: „Московське слов'янофільство виявило свій „сепаратизм” та „хлопоманію”, побачивши виключного представника руської і навіть слов'янської народності у великоруського селянина, а ідеальну державу – у Московській державі XVII століття, коли і бояри, і цар мало відрізнялись за моралісним складом від цього селянства. Все те, що зроблено в Росії після Петра, московські слов'янофіли не бажали визнавати за російське, все це вони вважали ушкодженням західництвом.” [3, с. 125]

Схожу оцінку дає засновник євразійства М.С. Трубецької: „Надмірне підвищення російського національного самолюбства здатне налаштувати проти російського народу всі інші народи в державі. Крайній націоналіст, який бажає, щоб російський народ був єдиним господарем у себе в державі, і щоб сама ця держава належала на правах повної нероздільної власності одному російському народу, – такий націоналіст при сучасних умовах має примиритися з тим, що від його „Росії” відпадуть всі „окраїни”, тобто щоб кордони цієї „Росії” співпали з кордонами суцільного Великоросійського населення в межах доуральської Росії: тільки в таких звужених географічних межах ця радикально-націоналістична мрія і здійсненна. Таким чином крайній російський націоналіст стає сепаратистом і самостійником, таким же як українські, грузинські, азербайджанські і інші.”[12, с. 25] Хочемо звернути увагу, що М.С. Трубецької присвятив цій темі українсько-російських взаємовпливів спеціальну статтю і зробив наступні висновки: на межі

XVII-XVIII століть відбулась українізація великоросійської духовної культури; відмінності між західно-російською і московськими редакціями російської культури були стерті шляхом викорінення московської редакції, і російська культура стала єдиною. [11, с. 367] Дослідник також зазначає, що українізація була містком для європеїзації, а тому заперечення українцями російської культури водночас є запереченням і української культури. [11, с. 368]

Інший євразієць, Г.В. Вернадський також вказував: „Велика кількість південно-руської інтелігенції (головним чином духовенства) вирушила в Москву. І в сенсі культурних понять, мови ця південно-руська інтелігенція здійснила величезний вплив на весь розвиток російської державності і культури. Із уродженців Малої Росії набирали головні кадри церковних, а частково і державних адміністраторів, частково і офіцерські кадри армії протягом усього XVIII століття.” [2, с. 295] Водночас, він вважав необхідним ведення діловодства в українських установах російською мовою. [1, с. 1]

Дослідження архівних матеріалів демонструє глибокий інтерес до піднятої проблеми П.М. Савицького. Цей євразієць так само високо оцінював роль української культури у розвитку російської: „Значення київської Академії в розвитку російської культури можна визначити так: культурне коло Київської академії було однією із основ російської культури „імператорського періоду” (XVIII-XIX ст.). Нова російська культура малозрозуміла, якщо не брати до уваги, що в неї ввійшли цілі елементи української освіченості XVII ст... У зрощенні великоруських і українських культурних стволів – чи не основний сенс перелому, який відділяє Русь московську від імператорської Росії. Вже за кілька десятиліть до Петра I – українці почали і при Петрі I – завершили культурне завоювання Московського царства, що перетворилось в Великоруську Імперію.” [8, с. 5]

П.М. Савицький також звертав увагу на роль українських вчених у розвитку російської науки: „В російській історії саме Київ виявився творчим і стійким зберігачем церковнослов'янської мови, ... російська літературна мова, в значній мірі, створена на основі церковнослов'янської мови – і притому, знов таки, в її обробці і видозмінені брали участь українські письменники і вчені... Московська культура, при всіх своїх сильних сторонах, була культурою частковою, в ній майже не було філософської і дослідницько-наукової, яка існувала в сучасній для неї мусульманських і європейських країнах. Та обставина, що в межах

російської культури виявилось можливим заповнити цю порожнину в XVIII і особливо в XIX століттях – безсумнівно витікає із факту існування і впливу київської вченості. Саме українська освіченість виявилась зв'язковою ланкою між Московією і Європою.” [8, с. 7] Вчений також критично оцінює національну політику правлячих кіл Російської імперії в XIX ст. „В XIX ст., - пише він, - відбулось виродження імперії як певної культурної формули. Офіційна „народність”, проголошена в цей час імперією, сприймалась як народність великоросійська, а весь сенс імперії, в її виникненні і укріпленні зводився до виходу за межі великоруської народності.” [8, с. 10]

Однак, як і М.П. Драгоманов, П.М. Савицький вбачав розвиток української культури в межах російської: „Друга половина XIX і початок XX ст. була часом „виснаження” українського початку в російській культурі, це був час культурної „провінціалізації” українського початку взагалі. Та стихія, яка в боротьбі чи не з усім латинським заходом відстояла Православ'я, і свою самобутність і розквітла в блискучій культурі XVII-XVIII ст., та стихія, яка охопила все Московське царство та Імперію Великоросійську – стихія ця все більше відчувала себе як десятого сорту „європейська” культура. Чи не головною турботою стало – відмежуватись від свого слов'янського минулого! А це минуле живе – у вигляді світової культури російської.” [8, с. 11] Тож для Савицького розрив української культури з російською був неприйнятним: „Вибір перед Україною ставиться так: чи відмовитись від віри і завітів „батьків”, опуститися до примітивної самодіяльності і перспектив, – чи скористатися тим, що вона, Україна, створила силами кращих своїх синів – вже існуючої культури російської, що виросла із середнього ствола культури київської і московської. Відмовитись від церковнослов'янської мови і виведеної з неї російської мови – це означає, для України визнати себе без роду і племені, це означає зректися свого минулого, змінити свої традиції... Злочинність такої розправи автор цих строк відчуває саме як українець. Галицька провінційність чи російська світова культура – ось вибір, що стоїть перед Україною.” [8, с. 12]

Зрештою, хочеться звернути увагу на те, що П.М. Савицький був добре ознайомлений із здобутками української культури. Так результатом його дослідницьких мандрівок по Україні (з 1911 по 1914 рр. включно, а потім в 1918 р.) було відвідування основних архітектурних центрів і видання спочатку брошури – „О каменном

зодчестве Украины” (Чернигов, 1913), а згодом і книги (разом з В.Л. Модзалевским) – „Очерки искусства старой Украины” (Чернигов/Петроград. 1919.) [10, с. 1] П.М. Савицькому також належить стаття „Підкарпатська Русь” для Словацької енциклопедії (Прага, 1930.), в якій автор дає етнографічний і політичний огляд регіону, описує народні звичаї і обряди, народне мистецтво, дає біографічні довідки про Олександра Духнович, Адольфа Добрянського, Андрія Бачинського, Івана Чаковського і Августина Волошина. [9, с. 27] Все це свідчить, що євразійці з повагою ставились до української культури.

Отже, ми з’ясували, що Україна і Росія увібрали в себе елементи Заходу і Сходу; а внаслідок взаємовпливів українські і російські культури урізноманітнилились і збагатились. Проте якщо М.П. Драгоманов розглядав культурні контакти України з Росією, як шлях до європеїзації, то М.С. Трубецькой, П.М. Савицький, Г.В. Вернадський – як закономірний розвиток євразійської цивілізації. Ми також бачимо, що вказана проблема потребує подальших наукових досліджень.

Примітки:

1. *Вернадский Г.В.* – В.И. Вернадскому. 13 сентября 1919 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 26915. – Арк.1.

2. *Вернадський Г.В.* Начертания русской истории. – М.: Абрис-пресс, 2004. – 368с.

3. *Депенчук Л., Лук М.* Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 210с.

4. *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці. В 2-х тт. Т. 1. – К., 1970. - 532с.

5. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994. Львів: Інститут української археографії, 2001. – 731с.

6. *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. - К.: Либідь, 2002.- с.480.

7. *Прицак О.І.* Лисяк-Рудницький як вчений // Сучасність. – 1989. – № 4.

8. *Савицкий П.Н.* Великороссия и Украина в русской культуре // Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. Р-5783. – Оп. 1. – Д. 8, Л.1-24.

9. *Савицкий П.Н.* Подкарпатская Русь // ГАРФ. – Ф. Р-5783. – Оп.1. – Д.103. – Л. 1-27.

10. *Савицкий П.Н.* Несколько мнений по истории украинского зодчества // ГАРФ. – Ф. Р-5783. – Оп.1. – Д. 80, Л.1-22.

11. *Трубецкой М.С.* К украинской проблеме // История. Культура Язык. – М.: Прогресс, 1995 – с.362-380.

12. *Трубецкой М.С.* Общевразийский национализм. // Евразийская хроника Вып. IX. – Париж 1927. - С.24-31.

Сергій СВИНЦЬКИЙ

КИЇВСЬКА РУСЬ У ПРАЦЯХ М.П. ДРАГОМАНОВА

На основі вивчення історичної наукової спадщини М.П. Драгоманова, аналізуються погляди вченого на різні проблеми вітчизняної історії доби Київської Русі. Підкреслюється політологічно-прикладний характер цих студій.

У своїх працях М.П. Драгоманов неодноразово торкався проблем історичного минулого України періоду Київської Русі. Одній з них – вішовому устрою – присвячена навіть окрема розвідка [17]. Засадничою в поглядах Михайла Петровича на добу Київської Русі була переконаність в органічній належності цієї доби до української історії, а також у тому, що творцем Києво-Руської державності був український народ. Г. Черняхівський стверджував про наявність у М.П. Драгоманова положень (постульованих пізніше у радянській історіографії) про “спільність походження народів російського, українського і білоруського” (читай: від єдиної давньоруської народності) та Київську Русь як “колиску трьох братніх народів” [20, с. 153]. Насправді вчений, спираючись на існуючі історичні, лінгвістичні та етнографічні дослідження, доводив, що кожен із вказаних етносів формувався самостійно, хоча етнічні території усіх трьох входили до складу Київської Русі, яка, відтак, була багатоетнічною державою. На Літературному конгресі в Парижі Драгоманов виступив із доповіддю “Українська література,

заборонена російським урядом”, яка була видана окремою брошурою у Львові в 1878 р. Свою розвідку він розпочинає з доби і Київської Русі, відразу наголошуючи на тому, що вона є породженням українського історичного процесу. Заперечуючи пануючу в російській історіографії концепцію історії Київської Русі, М.П. Драгоманов пише: “Цей період української історії звичайно вивласнений на користь імперії царів, у той час як остання походить безпосередньо від Московського князівства, значно молодшого” [14, с. 5-6]. У іншому місці читаємо таке: “...старый Киев, средоточие Руси, которая уже с XIII в. стала называться Украиной” [4, с. 9]. Дещо раніше, у “Пропащому часі”, М.П. Драгоманов висловився ще ясніше щодо спадкоємця Київської Русі як держави: “Ніяк не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був неспособний до вольности. В старі часи і там були вольні городи як і в Київській Русі, яка потім стала Україною” [8, с. 582]. Нарешті, ця думка найчіткіше сформульована у статті “Русько-українські селяни під угорськими лібералами”, в якій стверджується, що Україна – це “та сама Малоросія, що із столицею у Києві була колись – у IX-XII століттях – центром федерації вільних руських міст” [5, с. 189]. Отже, частина Русі як багатоетнічної держави, власне Київська Русь – гніздо державності, метрополія – перейшла в Україну. Український етнос, відповідно, – творець і носій Києво-руської державності. Між тим територіально Русь обіймала етнічні землі трьох слов’янських народів – українського (Києво-Галицька група князівств), білоруського (Полоцька група), російського (Володимиро-Суздальська), – зазначає далі М.П. Драгоманов у доповіді на Паризькому конгресі. Слід зауважити, що вчений не виділив окремо, як це загальноприйнято, Чернігово-Сіверську групу князівств. Вочевидь, він ввів її до складу Києво-Галицької групи, принаймні, чітке окреслення білоруської і російської етнічних земель не дає підстав для іншого висновку. Додамо ще й те, що у цій праці М.П. Драгоманов говорить про російський етнос як про наймолодший і витвір асиміляційних процесів між слов’янськими та фінно-угорськими племенами [14, с. 6-7]. Заперечуючи, таким чином, існування єдиної давньоруської народності та спростовуючи пануючу в російській історіографії концепцію історії Київської Русі, – М.П. Драгоманов стверджував реалістичний погляд на Київську державу як витвір українського етносу, як основу для формування двох старших етнічних спільнот – української і білоруської, та утворення і розвитку третього етнічного субстрату – російського народу. Проблему особності українців вчений

порушив не першим. Наявність відмінностей українців від росіян не викликала особливих сумнівів. Справа полягала у визначенні ступеня відмінності, тобто чи є українці самостійною історично зумовленою етнічною одиницею, чи якимось відгалуженням від великоросів, як стверджувала офіційна російська історіографія. Або як формулював М.П. Драгоманов “чи ця оригінальність була такої природи, щоб піднести український народ до рівня окремої нації, яка зв’язана з слов’янською расою як, наприклад, скандинавська національність зв’язана з германською расою, чи він не складає швидше галузь, яка зв’язана з росіянами-московцями як фламандці зв’язані з німцями” [14, с. 3]. Основним аргументом М.П. Драгоманова на користь визнання за українцями етнічної самостійності є мова. “З усіх ознак національності найбільшу вагу має мова” – читаємо в “Чудацьких думках про українську національну справу” [15, с. 547]. Спираючись на дослідження лінгвістів Міклошиче, Лавровського, Буслаєва, Михайло Петрович констатує окремішність, самодостатність і самобутність української мови, що одразу засвідчувало етнічну самоорганізацію українців. А присутність в українській мові старіших, ніж у російській, етимологічних форм, вказувала на її поважний вік [14, с. 3-4]. Наступним вагомих доказом етнічної ідентичності населення від Карпат до Дону та його належності до осібної нації був для М.П. Драгоманова результат власних дослідів над народною пісенною творчістю. Це – сутнісна регіональна однотипність українських народних пісень та оригінальна цілісність фольклору в цілому. “Коли обернемось до пісень нашого народу, – аргументовано підсумовує визнаний фольклорист і етнограф Михайло Драгоманов, – то бачимо велику єдність найбільшої частини пісень..., котрі на три чверті однакові скрізь, навіть коли візьмемо пісні придонські або чернігівські й порівняємо їх з піснями нашої країни в Угорщині, котра ніколи не була в політичному тлі з нашими землями” [9, с. 61]. І далі – “почасно пісні нашого племені складаються в осібне, дуже подібне в осередку своєму ціле. І се є одна з найясніших прикмет самостійної і одностайної національності” [9, с. 64]. Саме цей фундаментальний висновок дослідника мав першорядне значення для підведення надійного підґрунтя до вимог із змагань за політичну цілісність українського національного організму. Водночас М.П. Драгоманов констатує суттєву різницю між українськими та польськими, російськими, угорськими народними піснями, тобто з фольклором тих держав, до складу яких входили українські землі: “Ми знаходимо дуже мало однакових пісень, навіть з життя особи,

родини і господарства, і майже ні одної пісні політичної, окрім кількох солдатських, страшенно покалічених” [9, с. 63].

Михайло Петрович наголошує на ще одному елементі національної самобутності – особливостях національної психології. Вчений ясно усвідомлює усю складність їх вичленення. Критикуючи, зокрема, Д. Стодольського, автора розвідки “Етнографія слов’янщини” за необґрунтовані, поспішні, а тому недолугі висновки щодо національної психології росіян та білорусів, М.П. Драгоманов вказує на неприпустимість легковаження, необхідність копіткої, витонченої роботи [6, с. 118-120]. Не випадково сам учений, констатуючи вкрай слабку розробленість проблеми і не забуваючи, що праця М. Костомарова “Дві руські народності” вже втратила колишню актуальність, не ризикує висловити скільки-небудь узагальнюючих суджень: “Я вважаю сумарні національні характеристики при теперішньому стані дослідів ще науково неможливими” [6, с. 123]. Фактично у М. Драгоманова зустрічаємо висновок тільки про одну характерну прикмету національної психології українців – ослабленість політико-державницьких почувань [9, с. 64]. Водночас М. Драгоманов визнавав першорядність фольклору, особливо оповідань релігійно-морального змісту як джерела до вивчення національної психології [11, с. 151].

Інші визнані М.П. Драгомановим ознаки національності: антропологічні (“почасти лице і тіло”) та етнографічні (звичаї, одяг, знаряддя праці) також не розглядаються окремо, що, однак, не знижує вагу його аргументації. Адже доведених вже самотійності мови і цілісності фольклору вповні вистачало для ствердження окремішності української нації як етнічної одиниці, а національно-психологічні та етнографічні особливості відігравали роль доповнення до основних аргументів. Формалізуючи, М. Драгоманов виводить наступну схему “родоводу” українців: батьки – слов’яни, сини – чехи, поляки, серби, українці, великоруси і т.д. [15, с. 556]. Існування так званої проміжної спільності – давньоруської народності – відкидається, як таке, що не витримує критики. Процеси утворення українського, білоруського та російського етносу відбувались на основі власних етнічних субстратів.

Для Михайла Петровича характерним є і заперечення тотожності понять Русь і Росія. Він був прихильником теорії про південне походження етноніму Русь, котрий фігурує у арабських і візантійських авторів для означення окремого народу. Відповідно витoki державності знаходяться на півдні. Із поступовим охопленням цим

народом території, на неї розповсюджується загальна назва “Русь”. У листі до В. Навроцького М. Драгоманов висловлюється однозначно: “не признаю я, щоб були Росія-Русь, а коли хочете, дві Русі” [2, с. 255]. Перша з них – Русь у вузькому розумінні, – тобто стара назва України [10, с. 175], друга – Русь у широкому значенні цього терміну, як багатоетнічна держава. Звідси розтроблення категорії “Русь” на Велику, Малу і Білу Русь після розпаду цієї держави. Мала Русь при цьому стала, на чому особливо наголошує М. Драгоманов, – назвою серцевини колишньої держави за грецькою традицією. Термін же “Малоросія”, який активно пропагувався офіційними імперськими колами для ствердження вторинності всього українського (і насамперед історії), за абсолютно справедливою думкою вченого, “був і є книжковим” [13, с. 14-15]. З огляду на політичну актуальність вчений аналізує ареал поширення назви “Малоросія”, викриваючи безпідставність її застосування до всіх українських територій. Адже назва “Малоросія” не охоплює усі етнічні українські землі, а торкається лише Чернігівської та Полтавської губерній. Інакше нівелюється єдність української території, проводяться штучні бар’єри між українською людністю і цим спекулятивно підкріплюються претензії на безпосередню належність Слобожанщини та Новоросів до російських володінь. Разом з тим М. Драгоманов наголошує на сутнісній ідентичності категорій “русин”, “руснак”, “українець”, пояснюючи наявність різних самоназв українського етносу історичними обставинами [13, с. 15]. Водночас не можна не зауважити той факт, що й сам М. Драгоманов неодноразово застосовує термін “Малоросія”.

Доводячи автохтонність назви “Русь” Михайло Петрович дорікає М. Костомарову та П. Кулішу за те, що ті “не признавали поділу: Русь і Росія” [2, с. 258]. Але найжорстокішій критиці піддаються прихильники норманської теорії – М. Погодін, С. Соловйов. Поза тим, як відомо, адептами поширення цієї теорії в Росії були як самі основоположники – німецькі вчені Г. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер, так і В. Татищев, І. Балтін, М. Карамзін, О. Семпковський та інші, передуючі М. Погодіну дослідники. Власне, авторство М. Погодіна торкається теорії, згідно якої на території Київщини, Переяславщини та Чернігівщини протягом київського періоду проживали предки росіян, які під тиском монголо-татар відійшли на північний схід. Отже, Київська Русь – держава російська. Українці ж прийшли на вказані терени з Карпат лише в XIV ст. Погодінська теорія була аргументовано спростована

М. Максимовичем [19, с. 25-35], В. Антоновичем [1, с. 225-226], П. Житецьким [18, 1-386] та ін. М. Драгоманов приєднався до “антипогодінців”, долучаючи власні етнографічні аргументи та підтримуючи думку про південне, українське походження “Слова о полку Ігоревім” [4, с. 15].

Доводячи наукову хибність норманської теорії, М. Драгоманов особливий наголос робив на такому аргументі як віче. Водночас пильна увага вченого до давньоруських віче пояснюється ще й тим, що в них він шукає обґрунтування своєї теорії “громадівства”. Наявність віче, що обмежували владу князя, була основою суспільного життя Києво-руської держави та, з іншого боку, засвідчувала автохтонність внутрішньої самоорганізації українсько-слов’янських племен, тобто рух до державності. Звідси мізерна роль зовнішнього чинника, за перебільшення впливу якого М. Драгоманов критикує М. Костомарова [3, с. 101].

Ведучи мову про самотність віче і відгомін вічових порядків у подальшій українській історії, М. Драгоманов, вірний своєму кредо, звіряється з європейським часом і констатує, що “общинно-вільні порядки – факт загальнолюдський” [3, с. 101]. Під цим кутом зору поступове ослаблення вічових традицій розглядається як притаманний спільнотам рух до абсолютисько-бюрократичних установ, які являють собою “фазу, через яку проходять усі великі держави, до того ж факт побічного впливу є фактом другорядним” [3, с. 101].

На думку М. Драгоманова, віче за своєю суттю було органом “народного самодержавства”. Вчений слушно звертає увагу на градацію віче за рівнем компетенції (державні, місцеві), наголошує на виборності князя. Наголошує на думці, що Київська Русь у своїй основі була федерацією вільних міст. “Ці вільні міста мали князів, яких обирали на народних зібраннях (віче) і яких можна було відкликати, коли вони не виявили належної відповідальності” [5, с. 189]. Водночас, М. Драгоманов не абсолютизує вічові порядки, у чому безпідставно звинувачує його Г. Черняхівський [20, с. 157]. Він розглядає їх в еволюції, помічаючи вже за доби Київської Русі поступове ослаблення позицій віча, звуження його прерогатив. Відбувалось це згори, шляхом тиску з боку князів і бояр, причому вчений помічає вплив цей на процес запровадження християнства через проведення доктрини походження князівської влади від Бога. У доповнення до цього внутрішнього плину подій, удару по вічових порядках завдали зовнішні чинники, а саме – польське та литовське завоювання. Були остаточно скасовані так звані “державні віча”.

Залишилися тільки сільські віча – копи з судовою функцією.

Слідом за М. Максимовичем, М. Костомаровим та В. Антоновичем, М. Драгоманов вбачає в устрої Запорізької Січі відгомін вічових порядків Київської Русі [12, с. 32]. Під час Визвольної війни середини XVII ст. козацтво намагалось впровадити республіканські порядки, зрештою, козацькі ради проіснували до останніх днів козаччини.

Література і фольклор Київської Русі також були предметом досліджень М. Драгоманова. Не зупиняючись детально на його фольклористичних та етнографічних пошуках, слід наголосити тільки на тому, що вчений високо оцінював художній та етичний боки українських пісень в цілому та Києво-руської доби зокрема. Найвищої оцінки заслуговували історичні пісні. При цьому М. Драгоманов повністю поділяє висновки В. Стасова про неавтохтонність низки російських билин про Іллю Муромця, Івана Поповича, Добриню Нікітіча, Садко та ін. [7, с. 9].

Торкаючись давньоруської літератури, М. Драгоманов проникливо вбачає в ній тісне поєднання двох чинників – властиво народного і впливу християнської традиції. Загалом християнський вплив на літературний процес дослідник визнає позитивним. Проте негативним моментом було визнання в якості літературної мови “мови церкви” – церковнослов’янської. Водночас не допущена на верхній літературний щабель народна мова пробивається обхідним шляхом через вкраплення до літературних творів. Якраз на підставі вичленення поза церковнослов’янських елементів та враховуючи особливості викладу і стилю, М. Драгоманов приєднується до думок про належність “Слова о полку Ігоревім” до української літератури [4, с. 8-9]. Далі М. Драгоманов, наводячи детальну аргументацію, прирівнює “Слово” до української думи: “Велика кількість слів і до цього часу вживаних в Малоросії, ...багато мовних форм, вислови, розмір і місцями рима така ж само, як і в українських думах, нарешті, характер і дух – все це не залишає ніякого сумніву, що ми маємо справу з українською думою XII ст.” [4, с. 8-9]. М. Драгоманов звертає також увагу на глибоку різницю у філософських засадах південних (українських) та північних (російських) літописів [14, с. 17]. У перших виявляється “природний геній” і більше демократизму, тоді як другі просякнуті релігійним містицизмом. Причини таких різючих відмінностей М. Драгоманов, однак, не аналізує. В цілому М. Драгоманов, констатує стан розвитку освіти, літератури, мистецтва Київської Русі, доходять плідного висновку, що вона як

держава, і особливо її українська складова, “ні в чому не уступала щодо культури західним країнам Європи” [14, с. 18]. При цьому Київ справедливо називається містом, звідки “пішло світло по всьому великому руському світу” [16, с. 403]. А те, що Київ “був зв’язаний тисячами ниток зі світом” сприяло засвоєнню культурних надбань інших народів.

Монголо-татарська навала завдала українським землям великих матеріальних і людських втрат. Були спустошені Чернігівщина, Київщина та Переяславщина. Україна потрапила під татарську зверхність, що загальмувало її розвиток. Саме відтоді український історичний процес починає відставати від європейського. Проте монголо-татарське панування не змінило магістрального напрямку розвитку України та Білорусії на відміну від північно-східних земель Русі. “Розвиток цивілізації в Білій Русі та на Україні, – писав М. Драгоманов, – не був перерваний навалюю татар” [14, с. 18]. Тому “Україна не потребувала ніякої Петровської реформи, – додає мислитель, – щоб змити сліди монгольського ярма” [16, с. 424].

Водночас у руслі української історіографічної традиції М. Драгоманов констатує органічну трансформацію Київської Русі як держави у Галицько-Волинську княжу державу. Північно-Східна та Біла Русь при цьому розвивають осібну державність. Навала татар призвела до остаточної втрати Києвом першості і винищення інших центрів. Високо при тому оцінюється роль Данила Галицького і особливо його прагнення “побудувати у Галичі чи Холмі центр землі руської” [16, с. 419].

Отже, студіювання історії Київської Русі мало для Михайла Петровича Драгоманова прикладний характер. Давньоруські сюжети він використовував, передусім, як фактологічну базу для обґрунтування власних теоретичних вибудов майбутнього демократичного розвитку українського суспільства та держави. Відтак особливо цінним у давньоруській історії України вчений вважав державотворчий досвід і діяльність таких органів „народної самоволі” як віче.

Примітки:

1. Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV столетия // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1.

2. Возняк М. З листування М. Драгоманова з

3. Навроцьким // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 3.

3. Драгоманов М. Биографический очерк М.А. Бакунина // Письма М.А. Бакунина к А.И. Герцену и Н.П. Огареву. – Спб., 1907.

4. Драгоманов М. Малороссия в ее словесности // Вибране. – К., 1991.

5. Драгоманов М. Русько-українські селяни під угорськими лібералами // Всесвіт. – 1991. – № 12.

6. Драгоманов М. Науковий метод в етнографії // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. 3.

7 Драгоманов М. Новий погляд на великоруський богатирський епос // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. 3.

8. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством // Вибране. – К., 1991.

9. Драгоманов М. Політико-соціальні думки в нових піснях українського (великоруського) народу // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. 3.

10. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків // Вибране. – К., 1991.

11. Драгоманов М. Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. 3.

12. Драгоманов М. Старі хартії вольности. Історичні нариси. – К., 1907.

13. Драгоманов М. Страхи украинского сепаратизма // Вольное слово. – 1882. – № 50.

14. Драгоманов М. Українська література, заборонена російським урядом. Доповідь, подана конгресові літератури в Парижі. – Женева, 1878.

15. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991.

16. Драгоманов М. Україна і центри // Громада. —1878.—№2.— С.403.

17. Драгоманов М. Павлик М. Про віча. – Львів, 1887.

18. Житецький П.И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876.

19. Максимович М. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и о населении ее новопришлым народом (Письмо к М.П. Погодину) // Русская беседа. – 1857. – Кн. 8.

20. Чернихівський Г.І. Деякі питання історії давньоруської держави в оцінці М.П. Драгоманова // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1972.

Андрій АНДРЕЄВ

М.П. ДРАГОМАНОВ ПРО МІСЦЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XIV-XVII ст.)

На основі вивчення історичної наукової спадщини М.П. Драгоманова, аналізуються погляди вченого на різні проблеми вітчизняної історії доби пізнього середньовіччя – періоду, впродовж якого Україна перебувала в складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої.

Чільне місце в концепції української історії Михайла Петровича Драгоманова належить часам Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Наріжним каменем історіософських побудов вченого у цьому контексті, була аргументована позиція про наступність і неперервність історичної еволюції українського народу з часів Київської Русі до козаччини XVII ст.

Зокрема, у своїй праці “Українська література, заборонена російським урядом”, М.П. Драгоманов стверджує, що державницьку спадщину Київської Русі успадкувала Галицько-Волинська княжа держава. У середині XIV ст. ослаблена монголо-татарською навалою Україна-Русь (Мала Русь) втрачає “колишню якість своєї державності”, але національна єдність зберігається у складі Великого князівства Литовського, “де Україна розвивається органічно як федеративна частина Русько-Литовської держави” [2, с. 7]. Причому, зауважує тут М. Драгоманов, розвиток цивілізації в Білій Русі і на Україні не був перерваний навалою татар. Ослаблення України монголо-татарським ігом разом із геополітичним чинником спричинили перехід України у сферу литовського та польського впливів. Польське панування М. Драгоманов оцінює однозначно

негативно, за винятком окремих моментів. Натомість, на протигагу польській політиці він, слідом за Д. Бантишом-Каменським, М. Костомаровим та В. Антоновичем, позитивно оцінює литовську – за невтручання у внутрішні українські та білоруські справи, забезпечення широкої автономії і вільного розвитку української та білоруської культури.

Поруч із цим, головною позитивною рисою литовського періоду української історії вчений бачить “згрупування більшості українських земель”, у результаті чого національна єдність України “майже відтворилася” [2, с. 7]. Водночас литовська зверхність позбавила Україну монголо-татарського панування, на короткий час було встановлено контроль над Причорномор’ям. Однак ненадовго – з кінця XV ст. українське населення з цього регіону вже відтісняється татарами.

Важливим є те, що М. Драгоманов підкреслює незаперечну перевагу української та білоруської культури над власне литовською, внаслідок чого мало місце культурне домінування перших. “Держава Гедиміновичів, – підкреслював вчений, – дає собою зразок культурної білорусько-української держави з достатньо природними кордонами (басейни Німана, Двіни і Дніпра) і являє з себе опору для більш вільних і більш культурних елементів у великоросійській області (Рязані, Твері, Новгороді)” [3, с. 8]. На подальших часах існування Великого князівства Литовського М.П. Драгоманов детально не зупиняється. А позаяк не бачить змін у внутрішній політиці литовських князів, розпочинаючи з Вітовта, тому картина українсько-литовських стосунків постає дещо спрощено.

Поширення польського впливу на Велике Князівство Литовське М. Драгоманов справедливо вважав проблемою, яка потребує детального дослідження. “Тільки повне порівняльне дослідження життя Польщі, Литви і Русі зі звертанням до європейської еволюції може пояснити наскільки природним було те, що Польща взяла верх над Литовською Руссю” [4, с. 489]. У зв’язку з цим Михайло Драгоманов гостро критикував поверхневий підхід, застосований М. Дашкевичем у відомій праці “Боротьба культур і народностей у литовсько-руській державі в період династичної унії Литви з Польщею”. Відтак Михайло Петрович обмежується тільки загальною оцінкою Кревської та Люблінської уній, бачить позитивні і негативні сторони обох непересічних явищ. Позитивним моментом Кревської унії дослідник вважав деяке об’єднання зусиль Польщі та Литви проти татар і турків, що сприяло ліквідації татарської зверхності над

українськими землями. Звертає увагу М. Драгоманов і на похід Владислава Варненського проти турків у 1444 р. Позитивним відлунням Кревської унії була перемога під Грюнвальдом (1410 р.). На думку вченого, вона не лише суттєво вплинула на подальшу долю Польщі, Литви, України і Білорусії, але й Росії, оскільки у протилежному випадку Москва не змогла б пізніше заволодіти Новгородом, який до того ж був її єдиним вікном у Європу [5, с. 6]. Однак негативні наслідки першої унії переважали. Насамперед, вона відкрила дорогу для польських впливів. Польща виявляє бажання підпорядкувати собі литовців, українців і білорусів. Паралельно відбувався наступ католицизму. Все це викликало опір, чим не забарилася скористатись суперник Литви по збиранню руських земель – Москва. “При першому натяку Польщі на Литву, – зазначав М. Драгоманов, – завагалась і наблизилась до Москви Сіверщина” [3, с. 8]. Негативно на український історичний процес впливало також втягування Москвою у свій конфлікт з Литвою татар, що сприяло витісненню українського етносу з Причорномор’я і новітньому спустошенню лісостепової смуги.

Люблінська унія визначається М.П. Драгомановим “рубежем в українській історії, з якого розпочинається її польський період”. Вчений наголошує на усіх найголовніших наслідках унії, котрі визначили сутність подальших історичних процесів в Україні. Це, зокрема: об’єднання більшої частини українських земель в межах однієї держави, інкорпорація їх до Польщі без будь-яких автономних прав, відкриття шляху для поширення польських впливів і особливо окатоличення, рівночасно створення сприятливих умов для осягнення набутків європейської культури, задоволення основних станових прав української еліти [3, с. 8-9]. Вчений рішуче не сприймає пануючого у польській історіографії погляду на Люблінську унію як братерський союз трьох народів Польщі, Литви і Русі, наголошуючи, що, по-перше, народів було чотири (плюс білоруси), по-друге, унія знищила федеративність Волині, Поділля та Київщини, тому не може бути й мови про братерський союз [3, с. 8]. Глибоко досліджуючи причини, що призвели до унії, вчений вважає, що “Литва і Русь силою примушуються приєднатись до Польщі” [2, с. 8]. Подібний погляд з притиском на “силі” був характерним для української історіографії [1].

Розглядаючи передумови унії, М.П. Драгоманов велику увагу зосереджує на зовнішніх факторах. З одного боку, до консолідації з Польщею змушувала неспроможність Литви організувати надійну

оборону супроти татар, з іншого, виходячи з непевності у результаті війни з Москвою, яка була дуже ймовірна, українські магнати, не бажаючи потрапити разом із своїми землями до рук тирана Івана IV, бажали тіснішого зв'язку з Польщею. Зрештою, українська шляхта сподівалась на остаточну рівність у правах з польською. Відтак ці три чинники підштовхували Україну до позитивної реакції на польські запити [3, с. 8].

Однак, як помічає Михайло Драгоманов, вхід українських земель до складу Польщі не сповнив усіх очікувань ані польського, ані представницького стану українського суспільства. Для Польщі приєднання України унеможлиблювало зосередження сил для боротьби за Шльонськ і Балтійське узбережжя, а також спровокувало послаблення зв'язків з Чехією та Угорщиною. Не справдилися й надії української сторони на захист від татар [3, с. 8-9].

Найголовніші негативні наслідки Люблінської унії полягали, за М.П. Драгомановим, у порушенні усталеного ходу українського життя. Це реалізувалося у намаганні впровадити в Україні подібний до пануючого у Польщі становий розподіл суспільства та окатоличити населення, тобто знівелювати українські особливості і підвести український устрій під польський взірець. Український соціум мав звестись до три-ланкової системи: селяни, міщани, шляхта. Тим самим порушувалась традиційна ієрархія української еліти, а також не враховувалось виникнення нового стану – козацтва [3, с. 8-9]. У кінцевому рахунку це призвело до закабалення селянства, жорсткого польсько-козацького антагонізму, але ліквідувати ієрархічність української еліти до кінця так і не вдалося. Навіть селянство на козацьких землях теж зберегло певні свободи. Водночас Михайло Петрович відмічає, що українська шляхта (неродовите боярство) підтримувала польські заходи з нівелювання князівської та панської влади. Проте тут вчений випустив з уваги, що курс на уніфікацію провідних станів українського суспільства був започаткований ще за Великого Князівства Литовського.

Окатоличення української народності М.П. Драгоманов, традиційно для української історіографії, вважав за найганебніший аспект польської політики. Полонізація призвела до масового покатоличення української шляхти, що позбавляло український етнос власної еліти з усіма негативними від цього наслідками.

Як один із заходів, спрямованих на асиміляцію українського етносу, розглядає М. Драгоманов і Берестейську унію. Оцінка її всуціль негативна. Для вченого унія є наслідком, з одного боку,

антиукраїнських кроків Польщі, що жадала якнайскорішого ополячення українського етносу, а з іншого – зустрічного руху української православної верхівки, яка мала надії, що створення уніатської церкви підірве основи діяльності православних братств, котра руйнувала ієрархічність української церкви. Одночасно, за посередництва унії, православна верхівка намагалась запобігти поширенню в Україні реформаційних ідей. “Попівському панству, архієреям не подобались такі змагання простих людей, “хлопів, кожум’як, сидельників”, і т.д. і вони пристали під руку архієрея римського, створивши на Брестському соборі (1595) унію, котру стали підпирати польське панство й королівство” [6, с. 287].

Подібна жорстка позиція М.П. Драгоманова щодо Берестейської унії характеризується певною однобічністю. Вчений не зумів розгледіти глибинних мотивів, що рухали творцями унії і абсолютизував другорядні чинники, котрі, хоча і брались до уваги, але не були домінантними. Однозначно негативне ставлення до унії завадило Михайлу Петровичу виявити той позитивний потенціал, що був закладений у самій цій ідеї. Справедливо засуджуючи методи запровадження унії, він поширює це ставлення безпосередньо на унійну ідею. Водночас у своїй оцінці унії М.П. Драгоманов виявляє не властивий йому аналіз проблеми у відриві від європейського контексту. Унія розглядається як суто українське явище, позбавлене міжнародного тла. Він не порівнює її з попередніми подіями навколо об’єднання православної і католицької церков (дії Г. Цамбалка, Флорентійський собор 1439 р.). Іншою складовою погляду М.П. Драгоманова було розповсюдження негативу у ставленні до унії на всю подальшу діяльність греко-католицької церкви. Як справедливо відзначав О. Пріцак, антиунійність М.П. Драгоманова вплинула і на формування поглядів М.С. Грушевського у цьому питанні [11, с. 9].

На противагу унії М.П. Драгоманов високо оцінює діяльність братств і наголошує на нереалізованому позитивному потенціалі реформаційного руху в Україні. Обидва погляди віддзеркалювали органічне неприйняття дослідником вселенських церков, які він вважав “закріпачувачами народного духу”. Атеїст-Драгоманов у цьому сенсі віддавав перевагу меншому релігійному злу – протестантизму.

Загалом проблемам реформації церкви М.П. Драгоманов приділяє величезну увагу, що засвідчується наявністю як окремих студій з історії європейського протестантизму [7, № 8, с. 1-63; № 9, с. 1-38; 8, с. 84-174], так і надання Реформації фундаментальної ролі у

процесі визначення сучасного обличчя Європи. Підхід М.П. Драгоманова до Реформації як такої є інтегрованим. Вчений охоплює явище у його цілісності. Аналізуючи перебіг реформаційного руху у Західній Європі, Михайло Петрович найперше виділяє його внутрішню сутність – ліквідацію примату церкви над державою, руйнування лінійної уніфікаційної єдності Європи, засилля католицької церкви, розкріпачення національних спільнот, могутній поштовх до національно-культурного розвитку. Причини, що призвели до зміни середньовічних відносин між церквою і державою, були універсальними для цілої Європи: “зловживання світською владою пап, посилення влади государів, яке відбулося близько XV-XVI ст. по всій Європі, підрив, завданий розумовим рухом за часів Відродження аскетичним ідеям, котрі дали таке тверде обґрунтування для доктрини, що підносила духовних над світськими” [8, с. 84].

Звернув увагу М.П. Драгоманов і на той непересічний факт, що реформаційний рух співпав у часі з “процесом організації центральної адміністрації римського взірця в тих державах, на які до того часу розпалась Європа” [9, с. 42]. Саме тому у кожній з них “утворилось вчення про національну державність і національну мову, яка у кожній державі намагалась зайняти місце латинської, як і кожна державна церква намагалась зайняти місце римської церкви” [9, с. 42]. Останні два висновки є найважливішими для вченого і суспільного діяча. Звідси бере початок аналіз реформаційних явищ у пізньому українському середньовіччі та пошук причин, що не призвели до сакралізації української мови, утворення української церкви та постановлення питання про українську державу, тоді як всі подібні наслідки Реформації мали місце у Західній Європі.

Констатуючи явну незавершеність і слабкість реформаційного процесу в Україні, М.П. Драгоманов намагається знайти хоча б найменші ознаки реформаційного руху. Найхарактернішою рисою поглядів вченого, як слушно підмітив П. Кралюк [10, с. 97], було те, що проявами Реформації в Україні він вважав всі ті дії (за винятком унійних), котрі йшли в розріз з канонізованою православною доктриною. Тому до реформаційних рухів він зараховував як поширення соцініанства та аріанства, так і діяльність братств, переклади церковних книг на українську мову, високо оцінюючи при цьому Пересопницьке євангеліє, критичні виступи проти православної церковної ієрархії тощо.

В цілому М.П. Драгоманов, всупереч наявній історіографічній традиції, говорить про доволі сильний вплив протестантизму в

Україні. Зародження і найвищий злет вітчизняного реформаційного руху вчений відносить до другої половини XVI ст. З XVII ст., так і не зреалізувавшись до кінця, реформаційний рух здає позиції. Окрім появи протестантських течій, православному твердиню розхитували спроби перекладу книг українською мовою, а надто діяльність братств. Але реформаційний рух зустрівся з величезним опором православного кліру, що співпало з офіційною позицією польського уряду. По суті, православ'я і католицизм гуртом ліквідували можливість утворення ідеологічного підґрунтя для припинення асиміляційних процесів в Україні та не давали змоги зреалізуватись до кінця наявному культурному потенціалу. Тому українське письменство не виправдовує тих сподівань, які подавало письменство кінця XVI ст., коли “оживляв наше письменство вплив західноєвропейського руху” [4, с. 487]. Цілком виправдано наголошував М.П. Драгоманов і на катастрофічних наслідках для України того факту, що українська мова так і не витіснила з літератури церковнослов'янську. Вчений вказував і на те, що “не зложились цілком громадські церкви” [4, с. 513]. Проте, на наш погляд, все ж несправедливим у цьому сенсі є закид козакам за підтримку православної церкви [6, с. 287]. Як відомо, козацтво залучилось до релігійних справ лише на початку XVII ст., коли реформаційний рух, за визнанням того ж таки М.П. Драгоманова, вже пішов на спад. Підтримка православ'я з боку козаків у тих умовах мала антиунійний характер і була спрямована проти окатоличення. На нашу думку, якщо й можна докоряти козацтву, то лише з точки зору унійних перспектив України у порівнянні з православними.

Примітки:

1. *Дашкевич М.* Люблинская уния и её последствия // Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885.
2. *Драгоманов М.* Література українська, заборонена російським урядом. – Женева, 1878.
3. *Драгоманов М.* Историческая Польша и Велико-русская демократия. – К., 1917.
4. *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991.
5. *Драгоманов М.* Германство на Востоке и Московщина на Западе // Вольное Слово. – 1882. – № 31.
6. *Драгоманов М.П.* Передне слово [до “Громади” 1878 р.] //

Вибране. – К., 1991.

7. Драгоманов М. Из истории отношений между церковью и государством в западной Европе // Знание. – 1876. – № 8-9.

8. Драгоманов М.П. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии // Вибране. – К., 1991.

9. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Вибране. К, 1991.

10. Кралюк Л.М. М.П. Драгоманов про реформаційні рухи в Україні // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. – К., 1995.

11. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.-Кембрідж, 1991.

Оксана ТИШКУН

ФОЛЬКЛОРНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті розглядається фольклористична спадщина М.П. Драгоманова в контексті ролі і місця усної народної творчості як джерельної бази історичних досліджень вченого.

Наукові фольклористичні студії М.П. Драгоманова включають численні статті в російських і зарубіжних часописах, видання двох томів “Исторических песен малорусского народа” (К. 1874, 1876), класичного збірника української народної прози “Малорусские народные предания и рассказы” (К., 1876), два випуски “Політичних пісень українського народу XVIII-XIX ст. з увагами” (Женева, т. 1, 1883; т. 2, 1885), розвідку “Нові українські пісні про громадські справи (1754-1880)” (Женева, 1881). Розкидані по різних виданнях статті М.П. Драгоманова зібрав, переклав на українську мову і видав у Львові М. Павлик під загальною назвою “Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство” (Львів, т. 1, 1899; т. 2, 1900; т. 3, 1906; т. 4, 1907). За характером матеріалу цей великий доробок Михайла Петровича Драгоманова можна умовно поділити на три пласти: публікації першоджерел, дослідження фольклору, а також рецензії, огляди та проблемні інформації з питань народознавства.

Кожен із цих наукових доробків вартий того, щоб стати предметом фундаментальних досліджень, проте ми зосередимо свою увагу на іншому.

Особливістю наукової фольклористичної праці М.П. Драгоманова – фахового історика – була її детермінованість історичними студіями, громадсько-політичною, освітньою, публіцистичною діяльністю. Такий комплексний підхід до фольклору зумовив той факт, що захоплюючись усною народною творчістю, Михайло Петрович зазвичай підходив до його оцінки не стільки з позицій фольклориста, скільки як історика та культуролога – зосереджуючи основну увагу порівняльному аналізу. “Надзвичайно критичний ум, фаховий історик з широкою європейською освітою, – писав про нього І.Я. Франко, – він вніс у студіювання етнографічного матеріалу строгий історичний метод, гостро виступив проти дилетанства і міфологічних апріорних фантазувань, жадаючи порівняльних студій і докладного відрізнення в етнографічних матеріалах того, що міжнародне, запозичене, і того, що постало на власнім ґрунті“ [4, с. 238].

М.П. Драгоманов глибоко відчував специфіку фольклорного матеріалу як джерела історичних поглядів народу, тому обрав оптимальний метод дослідження: від емпіричного матеріалу до його узагальнення. Вихідні положення та весь комплекс наукових доказів, якими користувався вчений, не в усіх випадках безперечні. Це відчував і сам дослідник, постійно наголошуючи на недостатності попереднього вивчення “сирого матеріалу” та на брак даних суміжних наук – історії, антропології, етнографії тощо. “Ми є далекими від думки, – писав він у передмові до першого тому “Исторических песен малорусского народа”, – що навели все, що потрібно було залучити в поясненні кожної побутової подробиці, яка згадується або зображена в пісні. Над нашими піснями ще багато має бути праці [...] лише тоді пісні ці постануть у всій своїй цінності” [5, с. 4].

Проте М.П. Драгоманов так і не залучив до свого історичного аналізу весь спектр жанрів, жанрових різновидів, тематичних циклів українського фольклору. Вчений спрямовує увагу насамперед на ті підрозділи, що були для нього найважливішими, відповідали його зацікавленням як історика, громадсько-політичного діяча. Це були, передусім, думи та історичні пісні, суспільно-побутова лірика. М.П. Драгоманов входить у науку в час, коли на зміну романтикам прийшла нова генерація вчених, орієнтованих на досягнення світової науки. Не відкидаючи загалом того позитивного, що було в студіях

романтиків, міфологів та антропологів, вчені нової генерації розглядали фольклор не стільки як вияв “національного духу”, скільки як історичну пам’ять народу, втілення у вироблених традицією формах життєвого досвіду народу, його етичних, виховних, політичних, історичних, правових та інших суспільних норм і принципів, індивідуальних вражень і переживань. Відтак М.П. Драгоманов, як справжній представник нової генерації вчених, підносить на новий рівень саме порівняльний метод у фольклористиці.

Той факт, що вчений, через своє походження, був певною мірою ізольований від споглядання народної творчості у її живому звучанні та безпосередньому побутуванні, а також фактографічна раціональність історика, сформували у М.П. Драгоманова певний, можливо надмірний, скептицизм в оцінці автентичності першоджерел – фольклорного матеріалу. Відтак у своїх порівняльних студіях вчений зазвичай надавав перевагу питанням встановлення і з’ясування історико-культурних контактів перед генетично спільними витоками та типологічно однорідними явищами. На думку багатьох дослідників творчої спадщини М.П. Драгоманова, в оцінці його наукового методу треба виходити з того, що він до кожного явища на ниві рідної культури шукав відповідника в культурі інших народів, говорячи цим: нам немає підстав хизуватися своєю виключністю, своєрідністю національних духовних надбань, адже те чи інше явище, той чи інший образ, сюжет, мотив створені за тисячу, а то й більше років, іншими народами і, можливо, від них потрапили до нас, стали згодом місцевим надбанням. На цей бік творчого методу вченого звертав увагу І.Я. Франко та інші видатні вчені [5, с. 6].

Важливою працею, в процесі роботи над якою М.П. Драгоманов формувався як фольклорист, був підготовлений ним разом з В.Б. Антоновичем двотомник “Исторические песни малорусского народа”. Задум видання систематизованого зводу українського фольклору виник у період розгортання діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Планувалося паралельно видавати дві серії, які б не дублювали одна одну: серію експедиційних записів, яку очолив П. Чубинський, і звід фольклору, який би включав як попередні публікації, так і нові записи. Систематичне видання фольклору було вирішено розпочати з історичного мелосу, зважаючи на його значення як важливого аргументу в тогочасній суспільно-політичній боротьбі. Так М. Драгоманов і В. Антонович, визнані на той час українські історики, очолили підготовку зводу українських історичних пісень і дум. Автори-упорядники поставили за мету звести всі відомі

дотепер тексти пісень і дум, відділити справді народне від сумнівних, підроблених текстів, пояснити їх науково. За задумом організаторів видання, “се мала бути історія українського народу, розповіжена ним самим у поетичній формі” [2, с. 97].

Суто історичний підхід до добору, розташування та коментування фольклорного матеріалу у цьому виданні очевидний. Замість “повного і критичного зібрання історичних пісень українського народу” упорядники прагнули “довести на автентичнім пісеннім матеріалі, що в українськiм народі сховалися спомини про всі стадії його історії. Треба було довести безпосередній зв’язок України з Київською Руссю супроти імперіалістичних стремлінь російської історичної науки, що саме тоді з побільшеним запалом доводила новість української колонізації на Дніпрі, та історичне право великоросів на українську територію” [1, с. МХХХІХ].

У своїх історичних дослідженнях М.П. Драгоманов зосереджує увагу на тих пластах фольклору, що відбивають найтрагічніший період історії українського народу, період, коли після кількох століть протистояння зовнішній експансії Україна повністю втратила незалежність і була розірвана на шматки. Правдивої писаної історії про цей період немає, бо те, що пишуть російські історики, суціль деформоване. На думку Драгоманова, справжня історія України не може з’явитися під московською цензурою, оскільки остання “спиня всякі вільні праці про Україну власне з тих часів, коли більша частина її підійшла безпосередньо під руку Московського царства з його панством і чиновництвом. Через це вся історія України і її теперішній час показуються в дуже фальшивому світлі” [3, с. 456].

Звільнення з викладацької роботи, вимушена еміграція перервали працю М.П. Драгоманова над виданням і вивченням історичного епосу українського народу. Однак розпочата робота, що відкривала широкі перспективи нового підходу до потрактування вільної від нашарувань імперської науки концепції історії українського народу, не давала спокою вченому навіть в еміграції, у важких для наукової роботи умовах. Залишалась неопрацьованою значна кількість першоджерел; надходили від кореспондентів нові записи. Відтак, одна за одною в Женеві виходять три його праці: 1881 р. – “Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)”, 1883 р. – перша частина книги “Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.”, а 1885 р. – друга частина цієї книги. Всі три праці стали логічним продовженням “Исторических песен...”, виданих у Києві, про що говорить сам вчений у післямові до першого женеvського видання [3, с. 460].

На нашу думку, фольклорні студії вченого справили суттєвий вплив на формування М.П. Драгомановим принципових вихідних положень власної концепції історичних взаємин у трикутнику Україна-Європа-Росія протягом XVII-XIX ст. На думку вченого, Україна до XVIII ст. жила спільним з Європою життям. “Тільки міцний царський кордон, а потім одчуження від українського народу панських станів, власне з XVIII ст., положило межі між українцями і європейським світом” [3, с. 457]. З цього часу український народ мав сподіватись лише на самого себе, бо і вищі верстви суспільства перейшли на службу колонізаторам або ж були винищені. “Од часу невдачі Мазепи і першої руїни Січі в 1709 р. письменні люди на Вкраїні скоро сполячилися і змосковилися, а потім і одвернули думки майже од усіх справ своєї країни і самі тільки мужики ще говорять про ті справи в своїх піснях, котрі zostалися єдиними українськими літописами XIII-XIX ст. і майже єдиним показом того, що український народ ще не загинув” [3, с. 456].

Наразі висловлені міркування дають відповідь на питання, чому історик першої величини звернувся до народної творчості як першоджерела історії України. Вчений розумів, що для написання наукової історії, яка б ґрунтувалася на писемних джерелах, документах, свідченнях очевидців тощо бракувало як самого першоджерельного матеріалу, так і систематизації його складових. Заслуга М.П. Драгоманова передусім у тому, що він, піднявшись над політичними пристрастями того часу, намагався об'єднати українців на основі власної національної історії, культури, спільних традицій. Адже й історія, і культура народу нівелювались можновладними сусідами. Фольклорними виданнями М.П. Драгоманов демонстрував велич минулого українського народу, його героїзм у нерівній боротьбі із зовнішньою експансією, його прагнення до вільного життя.

Примітки:

1. *Грушевська К.* Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // *Українські народні думи.* Т. 1. [Харків] 1927. — С. МХХХІХ.

2. *Грушевський М.* П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // *Україна.* — 1924. — № 1-2. — С. 97.

3. *Драгоманов М.П.* Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880) // *Вибране.* — К., 1991. — С.456-460.

4. *Франко І.Я.* Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в. // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.

5. *Мишанич С.В.* Фольклористична спадщина видатного українського вченого (М.Драгоманова) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 3-12.

Олексій ОРЛОВ

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ В СИСТЕМІ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО РИНКУ (1896-1913 рр.)

На основі аналізу особливостей і темпів розвитку промислового ринку Київщини 1896-1913 рр., автор оцінює роль промисловості губернії в загальноросійському виробництві цього історичного періоду.

Проблема формування промислового ринку та питання особливостей розвитку капіталізму у аграрно-орієнтованій промисловості Київської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. на тлі прогресуючої індустріалізації, на сьогодні є фактично невисвітленим у науковій літературі на сьогоднішній день. Відтак у статті вперше робиться спроба встановити характер процесу монополізації в рамках предмету дослідження. Новацією є систематизація та впорядкування розрізнених даних першоджерел про історію розвитку промисловості Київської губернії на зламі століть.

Предметом нашого дослідження є розвиток фабрично-заводських підприємств, особливості монополізації, трансформація галузевої структури промислового виробництва, товарообіг Російської імперії та Київської губернії як чинник формування промислового ринку.

Метою роботи стало дослідження об'єктивної ролі промисловості Київської губернії в загальноросійському виробництві, встановлення реальних темпів та особливостей розвитку капіталізму в Київській губернії, порівняльна характеристика особливостей капіталістичного розвитку Київської губернії та Російської імперії в цілому.

У дослідженні узагальнено та сформульовано основні риси, принципи розвитку капіталізму в Російській імперії на початку

XX ст., зроблено спробу вивчити загальні тенденції, обсяги, темпи розвитку промисловості Київської губернії в рамках предмету дослідження, порівняти їх із відповідними показниками для усїєї Росії, визначити вплив процесів монополізації, індустріалізації, концентрації виробництва, зростання ефективності праці на торгово-промислові відносини у губернії, а також встановити місце Київської губернії на торговому ринку та у промисловій інфраструктурі Російської імперії.

Досліджуючи місце Київської губернії в системі всеросійського промислового ринку, ми спиралися на цілу низку статистичних даних: списки фабрик та заводів, складені Міністерством промисловості та торгівлі, Міністерством фінансів Російської імперії, які наводять відомості про власників, обсяги продукції окремих установ. Втім, зведених статистичних матеріалів в цілому по Росії (крім „Динаміки російської та радянської промисловості”) по Київській губернії не існує. Тому, використовуючи дані різних джерел, ми самостійно провели значну частину розрахунків та склали зведені таблиці й діаграми.

Окремо були досліджені матеріали з історії розвитку київських промислових підприємств, таких як „Арсенал”[7], „Південно-російський машинобудівний завод”[8], „Київський машинобудівний та котельний завод акціонерного товариства Гретера та Криванека” та ін. Також нами було оброблено значну кількість довідкової літератури.

Дореволюційні автори, серед яких А. Рашин [21], І. Нікольський [19], Л. Кафенгауз [9] та ін., обмежуються лише констатацією фактів. Розвитку окремих регіонів держави увага не приділялась взагалі. Дослідники радянського періоду, серед яких В. Ленін [15; 16], П. Хромов [30], Л. Стародубський [26], І. Кулішер [12], О. Нестеренко [19], В. Лаверичьов [13; 14], Є. Грабовський [4], В. Бовикін [1], Р. Лівшиц [17], аналізуючи лише розвиток металургії, металообробки, гірничорудного комплексу, доводять кризовий характер розвитку російської промисловості у досліджуваний період та відзначають риси занепаду, що призвели до революційного вибуху. На сучасному етапі дослідженням цієї теми українські вчені не займалися. Є лише декілька статей, присвячених проблемам розвитку, знов-таки, металургійної промисловості російського Півдня [6; 22].

Проаналізувавши особливості розвитку капіталізму в російській промисловості, ми прийшли до висновків, що головною проблемою

промислового розвитку у цей період стає необхідність поєднання географії промисловості, що вже склалася, та географії джерел сировини і ринків збуту. Галузева структура промисловості імперії мала такий вигляд: третину (32,1%) займала текстильна, традиційно найбільш розвинена, галузь промисловості, трохи більше - харчова (35,1%) [29]. Третє місце за обсягом виробництва у обробній промисловості належить металообробці та машинобудуванню (15,2%), ще 7,2 % - хімічній індустрії [24]. Винокуріння – єдина галузь промисловості, що зазнає спаду в досліджуваний період на 5-9 %. Можна припустити, що спад галузі спричинений відтоком капіталу у зв'язку з порівняно невисокою рентабельністю винокуріння (воно, як відомо, обкладалося високим акцизним податком).

Фактичне виробництво у металургії та машинобудуванні зросло за 1890-1908 рр. у 5 разів, а їх частка у загальній структурі промисловості – у 2 рази. Надвисокі темпи як для Росії пояснюються, в основному, виникненням нових районів важкої промисловості (Донбас та Бакинська губернія) [3; 17], залученням найбільших обсягів іноземних капіталів (як галузі із досить слабкою інфраструктурою) та зростанням попиту на продукцію машинобудування на внутрішньому ринку. Ще одна ознака форсованої капіталізації – зростання хімічної промисловості, яка за 18 років збільшила обсяги своєї продукції у 13 разів. Результати порівняння промисловості Росії та розвинених капіталістичних країн світу свідчать, з одного боку, про запізнений розвиток капіталізму у Російській імперії, з іншого – про незавершене на початок ХХ ст. формування внутрішнього ринку, незважаючи на високі темпи розвитку промисловості.

Дослідивши особливості розвитку промисловості Київської губернії, ми дійшли висновків, що за сукупним виробництвом Київщина посідала восьме місце серед 91-ї губернії та області Російської імперії, продукуючи 3,1 % загальнодержавного обсягу промислової продукції і поступаючись лише Московській (13,0 %), Петербурзькій (9,81 %), Петроковській (6,8 %), Володимирській (5,9 %), Бакінській (4,8 %), Катеринославській (3,6 %) та Ліфляндській (3,5 %) губерніям [5; 10; 28].

Галузева структура промисловості Київської губернії з 1890 по 1910 р. зазнала незначних змін. Порівняно із 1890 р., значно зросла лише частка металургії (від 3,5 % до 6,9 %), також на 2,7 % зросла питома вага виробництва продуктів харчування [5]. Зменшило більше

ніж вдвічі свій відсоток винокуріння, також незначний спад у текстильній промисловості та в деревообробці.

Стабільною залишалась питома вага регіоноформуєчої цукрової промисловості. Київська губернія давала 31,9 % російського виробництва цукру [2; 4; 26]. Із них більше половини виробляли 7 потужних цукрорафінадних заводів, що пояснюється більшою монополізацією цієї підгалузі. Середня продуктивність одного підприємства збільшилась в досліджуваній період у 2,2 рази, зросла потужність двигунів, що свідчить про дуже високий рівень механізації та ефективності праці. Ще однією особливістю цукрової промисловості була мізерна частка іноземних капіталовкладень. Із 75 підприємств лише три мали серед своїх власників іноземців та утримувались ними [11; 26; 31].

Винокуріння Київщини, як і в цілому по Росії, стало єдиною депресивною галуззю. Державні винні склади, створені в кінці XIX ст., дуже швидко захопили ринок, витіснивши більше ніж дві третини приватних підприємств [20; 26]. Але скорочення виробництва у галузі і зростання цін на її продукцію майже вдвічі [26] засвідчило неспроможність державного товаровиробника задовольнити потреби ринку.

За даними на 1910 р. у Київській губернії діяло 56 промислових установ, що спеціалізувались на металообробці [18; 23; 26]. Розміщувались вони виключно у найбільших містах губернії, при чому 34 з 56 заводів знаходились у самому Києві. Значення іноземного капіталу в цій галузі було вище, ніж в інших проте все одно, достатньо низьке. Інтенсивний розвиток залізничного машинобудування підтверджував значення Київської губернії як потужного залізничного вузла. Виробництво сільгосптехніки та приладдя для основних промислових обробних виробництв регіону, – цукрового та винокурного, – за своїми масштабами цілком виправдувалось потребами Київщини [9].

Загальні результати нашого дослідження засвідчують, що монополізація в Російській імперії мала регіональний характер (великі монополістичні об'єднання підприємств розміщувались на певній території, локально). Не знаходить підтвердження теза про кризу промисловості в Росії в досліджуваній період, в усіх промислових районах має місце зростання виробництва, торгового обороту, покращення стану працівників, збільшення доходів власників. Монополізація виробництва в Київській губернії відбувалася дуже високими темпами і була характерна для всіх

основних галузей виробництва. Найбільших масштабів монополії досягли у виробництві цукру. Досвід державної монополії у виробництві вина (зокрема, у Київській губернії) підтвердив її неефективність.

Значення іноземного капіталу у промисловості Київської губернії було значно меншим, ніж загалом по Росії: з одного боку, це створило сприятливі умови для розвитку місцевого виробника, з іншого – загальмувало зростання валового продукту. За показниками концентрації виробництва та ефективності праці Київщина посідала одне з провідних місць у державі.

Аграрна орієнтація промислового виробництва Київської губернії лише сприяла розвитку капіталізму у економіці регіону, а серед факторів, що спричинили занепад таких галузей, як текстильна промисловість, ми виділяємо основний: існуюча спеціалізація регіонів Російської імперії, яка утворилась в наслідок особливостей історичного розвитку та законів монополістичного капіталізму. Наразі результати дослідження свідчать, що характер розвитку Київської губернії спростовує загальноприйнятту тезу про колоніальний тип розвитку регіону.

Примітки:

1. *Бовыкин В.И.* Монополистический капитализм в России: Сб. науч. тр./ Ин-т истории СССР. – М., 1989.
2. *Волохова Л.Ф.* Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.
3. *Вольф М.Б.* Географическое размещение русской промышленности. М.-Л., 1927.
4. *Грановский Е.Л.* Монополистический капитализм в России. – М., 1929.
5. *Динамика* российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за сорок лет (1887-1926). Под ред. В.А. Базарова. Т.І, ч. I-III. – М.-Л., 1929-1930.
6. *Захарченко В.* Третій цикл індустріального розвитку: особливості формування промислових територіальних систем // Економіка України. – 2003. – № 4. – С. 34-40.
7. *История* завода “Арсенал” имени В.И. Ленина. – К., 1986.

8. *История Ордена Ленина завода “Ленинская кузница” (1862-1962)*. Под ред. В.И. Стрельского. Сб. документов и материалов. – К., 1967.

9. *Кафенгауз Л.Б.* Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. – Харьков, 1910.

10. *Киевская городская управа.* Финансовый отчет за 1915 год. – К., 1916.

11. *Конорский А.* Торговый баланс Украины в 1913 г. – Х., 1923.

12. *Кулишер И.М.* История русского народного хозяйства. – М., 1925.

13. *Лаверычев В.Я.* Государство и монополии в дореволюционной России. – М., 1982.

14. *Лаверычев В.Я.* Монополистический капитал в текстильной промышленности России (1900-1917). – М., 1963.

15. *Ленин В.И.* Империализм, как высшая стадия капитализма // Собрание сочинений. – Т. 22. – М., 1955.

16. *Ленін В.І.* Розвиток капіталізму в Росії. – К., 1937.

17. *Лившиц Р.С.* Размещение промышленности в дореволюционной России. – М., 1955.

18. *Министерство торговли и промышленности.* Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1897 год. – СПб., 1912.

19. *Нестеренко О.О.* Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX – нач. XX в. – М., 1954.

20. *Орлов П.А., Будагов С.Г.* Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики, СПб., 1894.

21. *Рашин А.Г.* Формирование промышленного пролетариата в России. М., 1940.

22. *Реєнт О.П.* Історичні події в Україні XIX – початку XX ст. Сучасний дослідницький інтерес // Проблеми історії України XIX - поч. XX ст. Вип. VI. – К., 2003 – С. 7-12.

23. *Россия.* Министерство финансов. Список фабрик и заводов Европейской России. СПб., 1903.

24. *Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1897 год.* – СПб., 1900.

25. *Свод товарных цен на главных русских и иностранных рынках за 1913 г.* – Пг., 1914.

26. *Список фабрик и заводов Российской империи.* Под ред. В.Е. Варзара – СПб., 1912.

27. *Стародубский Л.В.* Упадок фабрично-заводской промышленности в буржуазной Латвии. – Рига, 1952.

28. *Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России.* Под ред. Л.Н. Яснопольского. – К., 1913.

29. *Фабрично-заводская промышленность Украины в 1910-1912 гг.* По данным обслед. отдела промышл. Мин-ва торговли и промышленности. – Х., 1922.

30. *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX-XX веках (1800-1917). – М., 1950.

31. *Эвентов Л.* Иностраные капиталы в русской промышленности. – М. – Л., 1931.

Геннадій КОРОЛЬОВ

ТЕОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ РОЗРОБЦІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО: РОЗВИТОК ДРАГОМАНІВСЬКИХ КОНЦЕПТІВ

У статті аналізуються теоретичні аспекти проблеми українського федералізму в контексті інтелектуального впливу М.П. Драгоманова на становлення і еволюцію федералістсько-автономістських поглядів М.С. Грушевського.

Теорія українського федералізму у концептуальному висвітленні визначних представників українського національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. є проблемою, що потребує дослідження та оформлення нових аналітичних конструкцій. Важливість та актуальність питання полягає в наявності вихідних положень вирішення “українського питання” в умовах імперського суспільства, що сприяє розумінню сучасних проблем державного будівництва в контексті актуалізації проблеми федералізації українських земель як моделі формування єдиної національної самоідентифікації.

Історичний аспект федералізму в українському історико-політичному дискурсі залишався найбільш суперечливим у середовищі вітчизняної інтелектуальної еліти другої половини XIX –

початку ХХ ст. й виступав критерієм належності до державницького чи народницького напрямів. Обґрунтованим, з огляду на дослідницькі та методологічні пріоритети, постає відсутність в радянській історичній науці будь-яких історичних розробок означеної проблеми. У сучасній українській історіографії питанню українського федералізму присвячено достатню кількість наукових праць, але одночасно виявляється відсутність спеціальних досліджень. Всі дослідження в яких висвітлюються аспекти формування та розвитку федералістської концепції М. Драгоманова та М. Грушевського відзначені спільною характеристикою, що полягає у визнанні інтелектуального впливу М. Драгоманова на становлення політичного світогляду М. Грушевського та наявності в обох мислителів системи автономістсько-федералістичних поглядів. Концептуальний пріоритет ми надамо тим роботам, що стосуються розгляду історичних та політичних візій М. Драгоманова, спадковість його ідей у М. Грушевського. Одні вчені вказують на розвиток істориком федералістської концепції М. Драгоманова, наводячи аргументацію у зміні історичної обстановки [4, с. 18-21; 5, с. 1-49; 6, с. 49-72; 7, с. 132-138; 8, с. 13-18; 11, с. 6-14; 13, с. с.XL-LXXIV; 12, с. 188-192]. Інші розглядають еволюцію політичних поглядів М. Грушевського, його відхід від ідей М. Драгоманова, підтверджуючи це його державно-самостійницькими мотивами під час Української національно-демократичної революції 1917-1921рр. [2, с. 351-359; 9, с. 338-340; 14, с. 293-301]. Історіографічною тенденцією означеної проблеми є відсутність єдиної позиції щодо тлумачення автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського, що зумовлюється політичною кон'юнктурою та різною інтерпретацією наявних у дослідника джерел і матеріалів. Основною інтелектуальною спонукою студіювання вважаємо, визначення трансформації українського федералізму М. Драгоманова у творчій спадщині та політичній діяльності М. Грушевського. Принагідно слід зазначити, що для представників української політичної думки федералізм вийшов далеко за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією [5, с. 17].

Історичні тенденції розвитку українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вказують на його теоретичну слабкість [10, с. 92]. Українська інтелектуальна еліта виробила напрямки “українського проекту”. Постановка національного питання відбувалася під впливом європейських ідей романтизму та гуманістичного індивідуалізму вузьким колом

гуманітарної інтелігенції, що займалася вивченням української етнографії, історії, фольклору. Розвиток української ідеї у ХІХ ст. отримав нове історико-політичне наповнення, яке розглядало історичне буття українського народу крізь призму двох концептів – козацької та слов'янської ідей. Ці моделі не є інтелектуально самостійними, вони несуть в собі вияв “міфотворчості”, як стрижня уявлень та ідей в середовищі національної еліти. Найповніше їх еkleктичність визначив М. Костомаров у “Книзі буття українського народу”. Протягом багатьох десятиліть його ідеї трактувалися як ідеї федералізму в політичному дискурсі. Політико-орієнтаційні пріоритети Кирило-Мефодіївського братства мали вирішальний вплив на ідеологію українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ ст.[1, с. 352]. Закономірним є їх вплив і на становлення політичного світогляду М. Драгоманова, який наближався за своїми поглядами до українців-“общеросів”. Розуміння цього є важливим аспектом реконструкції інтелектуальної еволюції М. Драгоманова під впливом західноєвропейських теорій, що виявила прагнення мислителя до подолання культурництва та аполітизму громадівського руху у напрямку розробки політично реальних моделей вирішення “українського питання”. Головні сенсові ідеї він помітив у федералістській концепції кирило-мефодіївців та соціалістичній доктрині, що охопила на той час Європу.

Драгоманівські політичні концепти були сформульовані в 1879 р. До них вчений відносить: рівність прав для кожної людини, свободу слова, друку й науки, зборів і товариства, право безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах, повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні [10, с. 98]. Означена конструкція визначає доцільність демократичного розвитку кожного народу, яка сприятиме утворенню майбутнього федералістичного союзу держав. Тому, зважаючи на тенденції історичного процесу в Європі, М. Драгоманов стверджує, що “українцям ліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними і федеральними” [3, с. 540]. Теорія українського федералізму у розробці М. Драгоманова отримала нове дихання. Її зміст полягав у потребі демократизації суспільства за допомогою соціальних трансформацій та у прагненні створити загальноєвропейську федерацію вільних народів. Під впливом суспільних процесів та європейських ідей вчений модифікував кирило-мефодіївські політичні пріоритети. Він замінив провідну роль

України у слов'янській федерації на широку автономію з великою частиною суверенітету в межах федерації вільних народів.

Більшість істориків і політологів вважають М. Грушевського спадкоємцем політико-історичних візій М. Драгоманова, що зумів їх не лише модернізувати в контексті політичних реалій Російської імперії на початку ХХ ст., а й доповнити прагматичними положеннями конституціоналізму. Саме Великий Українець зміг їх реалізувати у роки свого політичного керівництва в Центральній Раді (березень 1917-квітень 1918рр.). Переїнявши за політичні орієнтири драгоманівські концепти федералізму, історик в дусі позитивізму визначив, що автономія має ґрунтуватися на етнічному принципі, а не базуватися на історико-економічному регіоналізмі, як у М. Драгоманова [13, с LXX.].

Співвідношення інтелектуальних конструкцій М. Грушевського з його політичним світоглядом виступає пріоритетною основою для розуміння, обґрунтування та поширення ідеї національно-територіальної автономії та федералізму. Питання національно-територіальної автономії України та федералізації Росії у розробці М. Грушевського потрібно розглядати в широкому та вузькому контекстах.

В широкому – це природне становище українських земель в складі Російської держави, що тягне за собою формування контитуційних основ федерації. У вузькому контексті ідея національно-територіальної автономії моделюється в межах внутрішньої та зовнішньої констатації державної самобутності України. Це в свою чергу передбачає комплекс умов. Її постання відбудеться за внутрішньої реалізації “національного проекту”, в основі якого лежить українська ідея як історіософський концепт М. Грушевського та засада національної самоідентифікації в середині політичного середовища.

Зовнішній аспект передбачає впровадження та популяризацію ідеї соборності українських земель на міжнародній арені. Для цього потрібно провести широку інституціоналізацію українських політичних партій і організацій з метою руйнування основ імперського суспільства, та політичної трансформації Росії. Формуванню основних положень власної інтерпретації ідеї національно-територіальної автономії вченим, сприяло вироблення федералістської концепції. В означеному аспекті М. Грушевський полемізує з М. Драгомановим, вважаючи невдалою його ідею автономії областей, яка замінила принцип автономії національних

територій, “яка означає право жити по своїм законам, а не жити по чужим законам і під чужою властю” [5, с. 21]. Важливим концептом є те, що історик ніколи не розглядав федералізм як альтернативу самостійності. Природньою виглядає еволюція його федералістських поглядів, якщо після демократичної революції 1905-1907 рр. М. Грушевський відмовився від драгоманівської ідеї бачення розвитку України в контексті європейських процесів, то після 1918 р. в його державотворчій концепції домінує думка про можливість забезпечення самостійності у певній федералістичній державній конструкції: російській, європейській, всесвітній [12, с. 191]. М. Грушевський змодифікував драгоманівське розуміння дефініції “федерація”: “Федерація, інакше союзна держава (федеративний союз по-латині) означає об'єднання в одній державі кількох держав” [15, с. 49-50]. Враховуючи, що неодмінними умовами входження до такого державного утворення М. Грушевський вважав самостійність, добровільність, рівні умови усіх суб'єктів, можна абсолютно чітко стверджувати про конфедеративну модель утворюваного державного союзу [12, с. 191]. Конфедеративна інтерпретація є впливом народницької ідеології та етнічного принципу утворення автономії. Для М. Грушевського це був найбільш легітимний шлях утвердження української самостійності, враховуючи тенденції та досвід історичного розвитку від федеративної Київської Русі до козацької автономії. Федералістські погляди М. Грушевського не вступали у протиріччя з самостійницькими інтенціями у сфері державного будівництва в добу Центральної Ради.

М. Грушевський доповнив драгоманівські концепти важливістю врахування поточного історичного моменту. Для М. Драгоманова поняття “автономії” та “федерації” статичні та нерозривні в своєму розвитку, бо в основі їх існування домунуючим виступає економічний чинник. Великий Українець пройшов ідеологічну еволюцію від народництва до глибоких соціалітичних переконань й віри у всесвітню революцію. Український народ в своїй основі, вважав вчений, є селянським, звідси етнічний фактор конструювання автономії у межах федеративної Росії та конфедеративний союз держав в процесі здійснення світової революції.

Наразі відтворення основних концептів теорії українського федералізму у інтелектуальній розробці М. Грушевського, дозволило: визначити безпосередній ідейно-політичний вплив М. Драгоманова на розвиток автономістсько-федералістських поглядів вченого; розглянути процес трансформації драгоманівських концептів

федералізму у науковій спадщині й політичній діяльності М. Грушевського; висвітлити прагматичний підхід Великого Українця до обґрунтування федералістських ідей; інтелектуальне наповнення дефініцій “автономія” та “федерація” новими сенсами з врахуванням поточного історичного моменту; інтерпретувати федералізм М. Грушевського як один з шляхів досягнення і забезпечення самостійності.

Примітки:

1. *Верстюк В.Ф., Горобець В. М., Толочко О.П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1.: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004.

2. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури.* – Львів, 2006.

3. *Драгоманов М.* Вибране. – К., 1991.

4. *Колесник В.* Проблеми української державності в творчості М. Грушевського // *Михайло Грушевський і сучасність.* – Матер. міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня нар. М.С. Грушевського. – К., 1998.

5. *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності. – Дис. у формі наукової доповіді. – Одеса, 1993.

6. *Копиленко О.Л.* М. Грушевський про автономію і федерацію // *Політична історія України в особах.* – К, 1992.

7. *Копиленко О.Л.* М. Грушевський: «Якої ми хочемо автономії і федерації» // *Правова держава.* – 1992. – Вип. 1. – С. 132-138.;

8. *Копиленко О.Л.* Еволюція політико-правових поглядів М. Грушевського у питаннях федералізму // *Проблеми правознавства.* – Вип. 53.

9. *Кучик О.* Генезис геополітичних орієнтацій М. Грушевського від федераліста до самостійника // *Михайло Грушевський і Західна Україна.* - Допов. та повід. наук. конф. до 100-річ. від початку діяльності М. Грушевського у Львів. університеті (Львів, 26-28 жовт. 1994 р.) – Львів, 1995.

10. *Левенець Ю.А.* Від кирило-мефодіївців до Драгоманова // *Українська ідея: історичний нарис.* – К., 1995.

11. *Оглоблин О.* Михайло Сергійович Грушевський. 1966-1934 // *Український історик.* – 1966. - № 1-2.

12. *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13.

13. *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова). – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1.

14. *Процик А.М.* Грушевський в оцінці російських лібералів // Український історик. – 2002.

15. УПСР та її завдання // Борітеся-поборете. – 1920. – № 1.

Олег ШЕВЧЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В ІДЕЙНИХ ПОГЛЯДАХ М.П. ДРАГОМАНОВА

У статті зроблено загальний короткий огляд концептуальних основ теоретичних поглядів М.П. Драгоманова на суспільство і суспільний розвиток в українському та загальноєвропейському контекстах.

Михайло Петрович Драгоманов – видатний український мислитель, історик, політолог, публіцист, етнограф, літературний критик. Європейсько відомий український вчений дев'ятьнадцять років свого життя змушений був провести за кордоном – у еміграції. На жаль, на батьківщині, розділеній могутнішими державами, належного офіційного визнання його як інтелектуала, прихильника і генератора ліберальних поглядів та ідей – годі було й сподіватися.

Центральне місце в суспільних поглядах Драгоманова посідає ідея поступу: вищого ступеня соціальної справедливості та духовної культури. Обґрунтування її вчений вважав найважливішим досягненням європейської науки. У своїй першій ґрунтовній праці „Малороссия в ее словесности” М. Драгоманов виявив себе як неординарний історик, з власною концепцією, що суперечила офіційній. Так, розпочавши оповідь із прадавніх часів, він доводить, що сучасний український народ – спадкоємець не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі, Галицького князівства [2, с. 5-45].

Слід наголосити, що перебуваючи у еміграції, Михайло Петрович прагнув здійснити введення справи українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту: зорієнтувати українську справу на взірці європейської науки і культури. Необхідною об'єднуючою між собою умовою для асоціацій індивідів мислитель вважав національне, що „живе в людині”. Національне, національність є сукупністю спільних людських ознак [4, т. 1, с. 302].

Щодо втілення своїх суспільних ідей у життя, то вчений виступав проти загальної соціальної революції, котра не могла б, на його думку, створити новий лад суспільного життя [3, с. 104]. Надія на соціальну революцію, вважав мислитель, веде у глухий кут. „Не революція, а еволюція” – було девізом Драгоманова. Новий суспільний устрій повинен органічно та поступово сформуватися із попередніх йому. Будучи прихильником європейського позитивізму та раціоналізму, беручи щонайактивнішу участь в інтелектуальному процесі на еміграції, М.П. Драгоманов невтомно досліджував та осмислював можливості реформування та розбудови існуючих суспільств, їх розвиток в соціальному, національному та економічному напрямках.

Ідея про прогрес, зазначав дослідник, не тільки розбила ідеалізацію минулого і надала можливість спокійніше оцінювати сучасність, а й змусила дослідників історії розвитку народу і людства вникати у внутрішні причини історичних явищ і перемін – культурних, економічних, соціальних, політичних – і послабила, таким чином, поняття про випадковість в історії або приписування особистостям більшого значення, ніж вони мали насправді. Разом з тим, досліджуючи історію стародавнього світу, він простежує механізм функціонування суспільства та держави і доходить висновку, що суспільство – цілісна система, розвиток якої тісно пов'язаний з економікою, соціальними відносинами, політикою, духовною культурою [5, с. 428].

У листі до І. Франка Михайло Петрович писав: „Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм – в справах державних, демократизм – в справах соціальних з найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм – в справах письменництва, наукових” [5, с. 430].

Майбутнє суспільство М. Драгоманов пов'язував із соціалізмом (громадівством), як більш досконалим, ніж капіталізм, ладом. Під соціалізмом він розумів такий спосіб виробництва, за якого фабрики,

заводи і продукти праці належатимуть робітничим громадам, а земля й результати сільськогосподарського виробництва – сільським громадам. Перехід до нового ладу вчений мислив і бачив як еволюційний, не заперечуючи, проте, і можливості революційних виступів, „без яких інколи не можна обійтись” [1, с. 181].

М.П. Драгоманов вважав, що Україна має бути федерацією вільних громад у рамках міжнародної федерації подібних на основі аграрного соціалізму, без армії, з народною міліцією, де кожен громадянин має власну зброю. Українську національну ідею вчений виводив з автохтонності української нації. На його думку, вона є всеосяжною і означає державність, суверенітет, соборність. В українській ідеї гармонійно поєднувалися визначальні моменти політичних ідеологій лібералізму та націоналізму (в плані пріоритетів національної державності) особливість та нація (не етнічна, а політична).

Оскільки для М.П. Драгоманова ідеалом України було суспільство гармонійно розвинених особистостей, то й першочерговим етапом в досягненні цієї мети він вважав культурно-просвітницький поступ. Політичний етап відділяється від нього значною часовою дистанцією, виділеною якраз для того аби залучити до політичного руху за здобуття політичних свобод, запровадження Конституції, широкі верстви народу здатного керувати собою, “само управлятися” для здійснення радикальних змін в суспільстві. А вже на третьому етапі – реформування соціально-економічних відносин [2, с. 661].

Своєрідність М. Драгоманова як прогресивного політичного і громадського діяча криється перш за все в його широкому, поліаспектному підході до такого важливого поняття, як „конституціоналізм”, яке він нерідко доповнював, збагачував, інколи, навіть, ототожнюючи з поняттям політичної свободи. Драгомановське розуміння конституціоналізму включало в себе такі чинники: політична свобода суспільства і особистості, що реалізувалася через народне представництво в центрі, самоуправління на місцях, дотримання прав і свобод людини. Великого значення з огляду на історичну перспективу і розвиток нинішньої суспільно-політичної ситуації у світі набуває уявлення М. Драгоманова про визначальний критерій і мету всіх різноманітних суспільних відносин: „Основними для формування тих відносин передусім мають бути основні права людини – свобода думки й слова, зборів та

коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань віри й безвірства” [6, с. 40].

Сила історичного методу М. Драгоманова в тому, що вчений і публіцист умів органічно сприймати в єдності конкретного історичного процесу загальне й особне, національне і вселюдське, індивідуальне й суспільне у їх найтісніших взаємозв'язках. Керуючись принципами культурного синтезу національного та інтернаціонального, Михайло Петрович Драгоманов, показав, теоретично обґрунтувавши, що в такому поєднанні нема суперечності, і провів цей принцип через проблеми конституціоналізму, політичної свободи, прав людини, національного самовизначення, місцевого самоврядування, політичної боротьби, подав порівняльний нарис політичних ідей, намітив віхи поступу на майбутнє і створив всебічну і повну картину свого сьогодення [4, т. 1, с. 314]. Відстоюючи примат універсальних культурних цінностей над національною виключністю, М. Драгоманов визначив риси української національної ідеї: історичність, демократизм, толерантність, відсутність винятковості і месіанства [2, с. 89-185].

У 1873 р. він повертається до Росії із закордонного наукового відрядження з уже сформованою політичною доктриною федеративного соціалізму. Майбутня держава уявлялося йому федерацією вільних громад, що об'єднували б людей на підставі спільних території та господарської діяльності й становили автономні національні одиниці. Для досягнення цієї мети М.П. Драгоманов визначив три етапи: духовно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-економічних відносин. Рішуче засуджуючи політичні авантюри й насильницькі революції, український мислитель вважав, що будь-який політичний рух повинен характеризуватися участю в ньому всього народу, а також розділяв у своїй політичній доктрині часовою дистанцією культурно-просвітницькій і політичний етапи творення держави, бо в суспільстві, не здатному керувати собою, “самоуправляється”, зазначав він, не може бути й мови про радикальні зміни. „Доки не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'яток нашої мови з XI ст. до пісень, не напишемо історії свого народу... доти мусимо сидіти, присипавши голову попелом, у політику не лізти й прокламацій не писати”. Тому й приділяв М.П. Драгоманов таку велику увагу розвитку української літератури, вітав „Граматику” П. Куліша, ретельно досліджував творчість Т. Шевченка [2, с. 89-185]. Говорячи про освіту і науку,

вчений підкреслював їх первинність в боротьбі за ідеальну Україну – суспільство гармонійно розвинених особистостей.

Працю Драгоманова „Чудацькі думки про українську національну справу”, написану ним за кілька років до смерті, можна вважати заповітом науковцям у галузі дослідження української історії. В ній він закликав співвітчизників боротися разом з іншими народами проти самодержавства, за свободу і децентралізацію суспільно - політичного життя. Помер Михайло Драгоманов 2 червня 1895 р. в Софії. Дружина вченого і син Світозар брали активну участь в українському русі. Його справу продовжила й небога, видатна українська поетеса та політична діячка Леся Українка. Вже наступного року після смерті дядька вона заснувала соціал-демократичний гурток у Києві.

Наукові дослідження видатного українського історика, літературознавця, фольклориста, економіста й філософа не лише стали надбанням тогочасної науки, а й дали поштовх для розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки. Ідеї М.П. Драгоманова виявилися актуальними навіть сьогодні, в часи розбудови української незалежної держави.

Примітки:

1. *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1997.
2. *Драгоманов М.П.* Вибране. – К., 1991.
3. *Історія України в особах. ХІХ-ХХ ст.* – К., 1995.
4. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2 т. – К., 1994.
5. *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. – К., Наук. думка, 1986. – Т. 45.
6. *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія української конституції. – К., 1993.

Геннадій ПОЛЄТАЄВ

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРАЦЯХ М.П. ДРАГОМАНОВА

На основі праць М.П. Драгоманова, а також окремих сучасних досліджень його суспільно-політичної спадщини, аналізуються ідеї вченого, щодо національного самоусвідомлення українців в Росії,

слов'янському світі та в Європі, а також позиція вченого щодо національних рухів Польщі та Росії.

„...Для політики потрібна історія,
як для медицини фізіологія”.

М. П. Драгоманов

Михайло Драгоманов лишив по собі значну кількість праць, які містять роздуми про історичну долю українського народу, його майбутнє, та розкривають, в тому числі, і погляди видатного діяча громадівського руху з питань національної самобутності українців. Актуальність вивчення розроблених ним підходів до вирішення національних проблем Польщі, України та Росії полягає у можливості зіставити ці погляди з нинішніми та визначити міру їх відповідності сучасним потребам національно-державного розвитку. Розробки М.П. Драгомановим питань національного змісту освіти пізніше лягли в основу проектів з реформування освітньої галузі.

Завданням нашого дослідження є аналіз ідей М.П. Драгоманова, які торкаються питань національного самоусвідомлення українців у колі інших слов'янських етносів і характеристика позиції науковця щодо національних рухів Польщі та Росії. Найцінніший матеріал для характеристики наукових і політичних поглядів Драгоманова міститься, звичайно, в його творах, але не менш важливим є і їх потрактування. В цій розвідці ми звертаємось до праць Б.О. Кістяківського, Г.Д. Казьмирчука. Б.О. Кістяківський, зокрема, доклав чимало зусиль, щоб довести існування “Земського союзу” – нелегальної організації земців-конституціоналістів і “Вольного слова” як її друкованого органу. Аналіз поглядів М.П. Драгоманова на національне питання зроблено нами на основі праць професора Г.Д. Казьмирчука [3, с. 33-35].

Демократичні традиції з тієї суспільної атмосфери, в якій він виріс і сформувався як мислитель, М.П. Драгоманов перетворив на струнку систему поглядів, які довів до логічного завершення, зробивши на основі власного аналізу важливі висновки.

Найповніше погляди М.П. Драгоманова на польське питання викладені у праці “Историческая Польша и великорусская демократия” (1882 р.). Тут автор розглядає революційні рухи Росії, починаючи від тридцятих років XIX ст. та обґрунтовує власну політичну програму, яка базується на принципі автономії земських одиниць, тобто сільських і міських громад, волостей, повітів та

губерній. Вперше було наголошено на необхідності для революціонерів різних національностей Росії провадити пропаганду соціалізму в звичному для них колі своєї національності і до того ж своєю національною мовою (хоча панівними національностями залишалися польська й великоруська, котрі „пожирали добру частину інтелігентних сил у пригнічених народів” [4, с. 111-143]. Про практичне здійснення цієї вимоги М.П. Драгоманов висловився у своїх статтях, написаних ще 1881 р. “Передовсім, – наголошував він, – zorganizувалися зовсім осібно від “російських” соціалісти українські, які рано чи пізно не тільки матимуть за собою український народ, котрий таки ж і тепер складає масу біля 20 000 000 душ, але й побачать поряд себе федеративно-соціалістичні партії: естонську, латиську, литовську, білоруську, словацьку, словенську, румунські, кавказькі, гурти єврейські, а також здорові од державно-національної зарази елементи партій великоруських, польських, німецьких та угорських. Деякі ознаки тієї світлої будучини видно уже й тепер” [1, с. 282].

Проте ідея націоналізації соціалізму за ідеями, а не за формою, за яку Драгоманов боровся все життя, занадто випередила свій час; Україна відстала від європейського світу 80-х років XIX ст. не через пасивність українських соціалістів, а тому, що їм доводилося долати більше перешкод через низький рівень освіченості українського народу, національну культуру якого нищили. Проте думки Драгоманова наклали відбиток на політичні вчення багатьох його політичних послідовників наступних століть, які особливу увагу приділяли твердженню про децентралізацію та відцентровість російських земель.

Статті Михайла Петровича, в яких він аналізував політичні програми російських соціалістів і революціонерів публікувалися у 1881-1883 рр. у часописі “Вольное Слово” [5, с. 97-119]. У 1881 р. тут було опубліковано політичну програму організації земських діячів-конституціоналістів (“Земського союзу”). Більша частина положень цієї програми належала власне М.П. Драгоманову як представнику ідей конституціоналізму, переконаному автономісту. Зближення між “Земською спілкою” і ним відбулося саме завдяки тому, що більшість членів “Союзу” належали до українських земств – чернігівського, полтавського та харківського.

М.П. Драгоманов став редактором часопису “Вольное Слово”, заснованого з метою дати різним опозиційним та революційним елементам в Росії можливість вільно висловлювати свої думки й

зробив його органом агітації на користь політичної свободи з широким земським самоврядуванням. Часопис знайомив читачів з постановкою соціального питання в країнах Західної Європи й Америки, спонукав читачів до власних висновків. Проте, після коронації Олександра III надії на скликання Земського собору не справдилися і “Вольное Слово”, позбавлене підтримки як з боку видавців, так і з боку читачів, припинило існування.

Наступним кроком у справі зближення програм народовців став приїзд влітку 1883 р. делегатів від українських гуртків, метою якого було вироблення програми й статуту для заснування політичного товариства “Вільний союз”, яке мало діяти на федералістично-українському ґрунті [6, с. 47-103]. Не дивлячись на низку суперечностей, делегати зрештою порозумілися, й головні пункти статуту товариства було опрацьовано й видрукувано. У 1884 р. в Женеві М.П. Драгоманов видав і програму “Вільного союзу” з власними докладними поясненнями і доповненнями.

Головна заслуга Михайла Драгоманова перед російським визвольним рухом у суспільному й політичному житті Росії полягала в політичній пропаганді, яку він провадив у статтях, надрукованих у “Народі” – органі русько-української радикальної партії [7, IV, с. 131], що виникла 1890 р. в Галичині під впливом політичного пожвавлення серед галицьких русинів. Завдяки статтям Драгоманова українська молодь активно розповсюджувала отримувані поштою й через контрабанду номери „Народу”, а його агітація сприяла поширенню соціал-демократичних ідей на півдні Росії на початку 90-х рр. XIX ст.

Найповніше проблеми українського національного питання розглядаються вченим у працях “Листи на Наддніпрянську Україну” та “Чудацькі думки про українську національну справу”, опублікованих у “Народі” як дві серії статей. Тут зроблено аналіз культурного розвитку так званих “недержавних націй” в Європі та найповніше розкрито драгоманівське розуміння “українського питання”. М.П. Драгоманов розглянув історично і критично весь український рух, і, на основі власного аналізу, стверджував, що нація та національність мають величезну соціальну і культурно-політичну вартість для людини. Вартість нації, на його думку, полягає не в національних святинях (“народних святощах”), а в тому, що вона є певною формою солідарності між людьми. Дану солідарність, що створюється нацією, вчений цінував тому, що вона є „ґрунтом і

засобом для здійснення вищих соціальних і політичних ідеалів європейської цивілізації” [8, с. 132-150].

М.П. Драгоманов був безумовним опонентом політики національного сепаратизму, і тому питання автономії українських земель у складі Росії навіть не вважав актуальним. Програма, викладена у працях, навіть не торкається питання про національну автономію України як такої, – у ній тільки висунуто головну вимогу створення обласної автономії для всієї Росії, причому, зокрема, на землях України мали бути утворені кілька областей. Про переваги обласної автономії для розв’язання національного питання М.П. Драгоманов згадує і в автобіографічному нарисі. “У рамках цієї автономії, – говорить він, – я бачив і розв’язання національних питань у Росії, виступаючи в такий спосіб проти всіляких сепаратизмів і навіть націоналізмів ... за таке розв’язання національного питання, яке, приміром, існує в Швейцарії, де ні ціла країна, а ні окремі кантони не розділені за расовим принципом” [2, с. 28].

У географічному розташуванні України він вбачав важливу її культурну і політичну ролі у слов’янському світі й, зокрема, в тому інтелектуальному русі ХІХ ст., що відомий нам як національне відродження. В останньому М.П. Драгоманов знаходив надзвичайно важливі суспільно-політичні ідеї, що увійшли в російську та й взагалі слов’янську культуру. Він наголошував на наявності таких ідей у політичній програмі гуртка українців 40-х рр. ХІХ ст. – Кирило-Мефодіївського братства, найвидатнішими членами якого були Т. Шевченко і М. Костомаров. Такими ідеями він вважав думки про слов’янську федерацію і братерство народів. Як послідовно мисляча і надзвичайно ерудована людина, котра зробила аналіз становища українського народу не тільки в слов’янстві, але й у Європі, і не лише в ХІХ ст., а й в попередніх, М. Драгоманов дійшов висновку, що найвищі соціальні, політичні та культурні ідеали європейської цивілізації можуть бути впроваджені на українському ґрунті і серед українського народу лише в українській національній формі.

Порівняння поглядів Михайла Драгоманова щодо польського та українського питань показало нам схожість підходів до розв’язання найважливіших політичних пріоритетів на основі федеративного устрою, національно-духовної автономії та запозичення передових надбань європейської цивілізації. Значні зв’язки з народовцями показали М.П. Драгоманову різницю в прагненнях представників російського народу, зверхньо налаштованих до українців, та його

власних намагань ствердити окремішність українського народу. Ідеалізованому образу російської селянської общини він протиставляв постать вільного, освіченого селянина. Саме на ґрунті цих суперечностей відбувалась подальша еволюція його світогляду в бік політичного радикалізму і демократизму.

Українство Драгоманова не було наслідком лише логічних міркувань та розумової праці. Знайомлячись з історією, післярством, традиціями українського народу, він гаряче полюбив його. Підбиваючи підсумки своєї діяльності, у відповіді на вітання з приводу його тридцятирічного ювілею він писав, що головною справою цілого свого життя він вважав “проповідь і намагання здійснювати в практичній політиці ті основні ідеї, до яких прийшли у 40-ві рр. кирило-мефодіївці, та які становили основу українського демократизму в гуртках 60-70-х рр. Зрештою, ідеї федеративного устрою серед слов'янських народів Михайло Петрович лише корегував, виходячи з розвитку світової науки й політики, намагаючись пристосувати їх до місцевого ґрунту. Характеризуючи політичне мислення М.П. Драгоманова, можна сказати, що він, не будучи націоналістом, зрештою, як за вимогою розуму, так і за покликком серця, був гарячим і відданим українським патріотом.

Примітки:

1. *Драгоманов М. П.* Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1882.

2. *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу: 2-е вид. – Львів, 1892.

3. *Казьмирчук Г. Д., Куликівська Г. М.* Я.Я. і М.П. Драгоманови: перегук доль // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези до 150-річчя з дня народження М.П. Драгоманова. — К., 1991.

4. *Казьмирчук Г. Д., Сілкін А.В.* Товариство об'єднаних слов'ян в офіційній історіографії ХІХ ст. // Наукові записки з історії України: 36. ст. – Вип. 4. Кіровоград, 1995.

5. *Кистяковский Б.А.* М.П. Драгоманов и “Вольное слово” // Украинская жизнь. – 1912. – № 1.

6. *Кистяковский Б.А.* Орган Земского союза “Вольное слово” и легенда о нем. К истории междупартийных отношений в России // Русская мысль. – 1912. – № 11.

7. *Кистяковский Б.А.* Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России. – М., 1912.

8. *Кистяковский Б. А.* М.П. Драгоманов по его письмам // Русская мысль. – 1911. – № 9.

Олександр КРАМАР

ПРОБЛЕМА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН У ПРАЦІ М.П. ДРАГОМАНОВА “ПРОПАЩІЙ ЧАС. УКРАЇНЦІ ПІД МОСКОВСЬКИМ ЦАРСТВОМ (1654-1876 рр.)”

У статті аналізується праця М.П. Драгоманова з точки зору оцінки парадигми історичного розвитку російсько-українських взаємин середини XVII – другої половини XIX ст.

Зі здобуттям Україною незалежності критичного перегляду зазнала й заідеологізована у попередні часи проблема українсько-російських взаємин. Звільнення вітчизняної науки з-під тиску офіційної історіософської парадигми розвитку слов'янських народів Східної Європи, що тривалий час тотально домінувала, отримуючи всебічну підтримку державних структур (у різних формах Російської імперії), викликало пожвавлення історичних студій, де б неупереджено аналізувалася історична роль такої взаємодії. Загострення уваги українських дослідників на низці негативних аспектів останньої та розвінчання стереотипів, створених у попередні століття, викликали гостру реакцію неоконсервативної частини пострадянських науковців, що прагнуть до реанімації втраченої внаслідок „найбільшої катастрофи національного масштабу” єдиної держави, бодай у межах колишніх слов'янських республік СРСР. Відштовхуючись від міфологеми російського месіанства на так званому „євразійському” просторі, останні різко негативно оцінюють, зокрема, те, що позитивні оцінки ролі російської держави в історії народів регіону присутні „менше, аніж можна було б розраховувати” [3, с. 11-12].

Подібна інтерпретація минулого в українській історіографії безпідставно пов'язується із поширенням у ній націоналізму (у традиційно негативному його розумінні). Проте, досвід минулих століть свідчить, що за всіх часів, коли з'являлася така можливість (на жаль, переважно на еміграції, через утиски імперської цензури),

критичний аналіз „месіанської” ролі російської держави виявляв її сумнівність, а то й відверту надуманість.

У статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати один із зразків такої оцінки, здійсненої ще у другій половині ХІХ століття М.П. Драгомановим. Його праця „Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876)” виявилася настільки неприйнятною для прихильників відродження розхитаної у 1917-1920 рр. імперії, що під час окупації військами генерала Денікіна території України у 1919 р. вона була занесена до переліку видань „найнебезпечніших для Російської імперії”. Лише у Києві, як колись за часів інквізиції, було знищено 2881 її примірник [1, с. 2]. Не краща доля спіткала її під час сімдесятилітнього панування більшовицької імперії, ідеолог якої В.І. Ленін постійно наголошував на націоналізмі М.П. Драгоманова [2, Т.24. – С.140; Т.25. – С.283.]. Ігнорування подібних, досить зважених та об’єктивних оцінок історичної ролі російсько-української взаємодії, у значній мірі і викликало сучасне „здивування” зовсім не „новими” критичними оцінками проблеми сучасними вітчизняними дослідниками.

Оцінюючи приєднання, із подальшою інкорпорацією, „новонародженої землі вольної” (якою стала Україна у середині ХVІІ ст. внаслідок визвольної Національної революції) до Московії, М.П. Драгоманов наполягав, що цей процес зовсім не був позитивним, оскільки у складі Російської держави вона знайшла „те ж панство, що й у Польщі та ще й царство, не дуже ліпше, як у Туреччині”. Натомість царська „самоволя жившої без науки (тобто, прогресивних, зокрема й політичних ідей, поширених у Європі ХVІІ ст.) Московської держави не лише „заїла” існуючі до приєднання в Україні права та свободи, але й поставила „тин” всім тим „вільним думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили до нас”. Відтоді, твердив корифей, коли б і з’явилося серед українців прагнення до впровадження демократичних свобод, то на перешкоді цьому стояли вже не лише власні консервативні сили, але й зовнішні: „московський уряд і військо, а то й народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають „нашого царя” [1, с. 44-46].

Не ідеалізуючи московський лад, зафіксований угодою 1654 р., М.П. Драгоманов визнавав, що „зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів”. Проте, у Москві він вбачав силу, за допомогою якої „потроху почало йтись до нового кріпацтва”,

зростали „злі зерна, що були в козаччині, а добрі заглушались”. Як наслідок, реставроване кріпосництво проіснувало значно довше, аніж на польських землях, що не знали козаччини, проте потрапили під владу Пруссії чи Австрії [1, с. 35-37].

Аналізуючи проблему впливу на Україну „європеїзації” часів Петра I, М. Драгоманов категорично відкидав міф про месіанську роль останнього в історії народів імперії, і, у першу чергу, українців. Зупиняючись на його діяльності, оспіваній у тогочасній російській історіографії, корифей твердив, що та „європеїзація” не дала головного: права робити, думати, вчити, говорити, самоуправлятися „так як у Швейцарії та тій Голяндії, де вчився Петро кораблі будувати, або хоч такої, як була вже тоді в Англії” [1, с. 23].

Визнаючи, що „домосковський лад” був не зовсім європейським, М.П. Драгоманов стверджував, що він, і навіть звичаї шляхетської демократії, були значно ближчими до майбутніх європейських політичних ідеалів, аніж „модернізованої” російськими самодержцями XVIII ст. „відсталі Малоросії”. Як аргумент він наводить приклад Англії, де сучасна йому „воля народу” теж виросла зі станової Великої хартії вольностей, що спочатку служила на користь навіть меншій частині суспільства, аніж обумовлені, знехтуваними царизмом „Березневими статтями” 1654 р. Деякі пункти Хартії та Статей ніби списані одна з одної. Оскільки саме з досить обмеженої основи англійського конституціоналізму виріс сучасний М.П. Драгоманову парламентаризм Великої Британії, де „нікого не можна було покарати без суду, де кожен має право вольно, що хоче говорити, друкувати книги і газети і їздити, куди хто хоче”. Так, на його думку, мало бути у його країні, якби не східні деспотичні впливи. Натомість, було назавжди втрачено часи, коли королі присягали на умови з козаками [1, с. 38-40].

Схильність до деспотизму у росіян М.П. Драгоманов пояснював ординською спадщиною (правонаступницею якої, а зовсім не Київської держави, була Москва) та повномасштабною залежністю церкви від держави, їх злиттям у єдиний тотальний механізм контролю та панування. Як влучно висловився видатний український історик, Московія „бачила перед собою приміри не Англії, не Швейцарії, не Голяндії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею”. Навіть у часи абсолютизму у Європі, коли там і „ламали вольності земські... та ніде не було такого скаженого душоубця, як Іван IV”- твердив Драгоманов [1, с. 42-43]. Він звертає увагу на особливості ментальності росіян, зумовлені „спадщиною

Івана Лютого, наголошуючи на тому, що такого „в нас позаду не було” (натомість, низка втікачів від деспотизму останнього знайшла свій порятунок саме в Україні (наприклад, Курбський, Федоров) [1, с. 26-27].

Негативно оцінював М.П. Драгоманов і ліквідацію козацтва, „прогресивне значення” колонізації „козацької пустелі” на півдні України, що нібито мала покінчити з розбоєм та сприяти мирній праці та економічному піднесенню країни. При цьому він риторично запитував: ”огляньмося: чи багато успіли ми в сій мирній праці, чи сповнилася хоч половина ... і навіть коли й вийде, що Україна не зовсім згаяла останні двісті років, то чи справді через заведення нових московських порядків” [1, с. 24-25]. М.П. Драгоманов відкидав сучасне йому твердження про прогресивність ліквідації козацького землеволодіння на півдні України, посилаючись на приклад „тихого Дону” (від себе додамо - Кубані), де воно продовжувало домінувати і сприяло розвитку середньо-заможного господарювання, економічної та значної соціальної стабільності [1, с. 25-26].

У зв'язку із нарешті визнаною і у самій Російській імперії кінця ХІХ століття доцільністю місцевого (земського) самоуправління, М.П. Драгоманов вважав кроком назад тривалий процес ліквідації інститутів самоуправління Гетьманщини та Слобожанщини, що тривав протягом ХVІІІ ст. „Двісті років мучення, доки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне”, адже без волі народу, на його думку, не може „жити ніяка земля, народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовільний цар” [1, с. 25-27].

Поза сумнівом, як і сучасні дослідники, М.П. Драгоманов зосередився на виявленні та аналізі негативних сторін українсько-російської взаємодії. Безперечно, існували і певні позитиви, проте вони не потребували висвітлення, оскільки й так регулярно підносилися офіційною пропагандою імперської історіографії, поряд із тотальним ігноруванням або ж перекрученням негативних аспектів взаємин. На жаль, і після виходу у світ „Пропашого часу” його зміст ніяк не врахували (якщо не брати до уваги заборон і замовчування у часи Радянської імперії). Що ж стосується співвідношення позитивних та негативних наслідків кілька вікової взаємодії, то оцінка йому була зроблена самою назвою статті.

На жаль, сьогодні „пропаший час” уже не вимірюється двома століттями. Не усвідомлення змісту праці великого українця, написаної в останній чверті ХІХ ст. значно розширило його

хронологічні межі. Йдеться про нову хвилю європеїзації „відсталого Малоросії” з її „буржуазним націоналізмом” на основі адаптованого до російського деспотизму західноєвропейського марксизму. Одурманена та зламана більшовицькою навалою 1917-1921 рр. Україна мала пережити новий етап „пропащого часу”, пропащого і у прямому, і у переносному значенні. Її чекала сталінська „модернізація” зі своїми складовими, притаманними східному деспотизму з часів Івана IV Лютотою та Петра I „Великого”, лише прилаштованими до масштабів ХХ ст. Це стосується і репресій, і голоду, і тотального руйнування традиційних українських форм господарювання та культури. Невже історія нічому не вчить?

Примітки:

1. Драгоманов М.П. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876 рр.). – К., 1992.
2. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.24-25.
3. Удод О.А. Зміст української історичної освіти у сучасній російській історіографії: імперські стереотипи і міфи // Історія та правознавство. – 2006. - №5. – С.11-12.

Інна ДЕМУЗ

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.П. ДРАГОМАНОВА НА ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ ДЕРЖАВНОСТІ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано суспільно-політичні погляди М.П.Драгоманова та пункти програм українських національних партій Наддніпрянщини початку ХХ ст. щодо ідеї державності. Виявлено тенденції, перейняті у видатного вченого лідерами даних політичних угруповань; простежено ступінь розвитку ідей федерації, автономії та становлення загальнодемократичних принципів.

Метою цієї наукової розвідки є порівняння суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова та відповідних пунктів програм політичних партій початку ХХ ст. Наукове завдання дослідження полягає у встановленні спадкоємності ідеї державності наступними поколіннями суспільних діячів та політиків.

Слід зазначити, що ґрунтовної роботи, яка б висвітлювала ступінь впливу ідей видатного вченого ХІХ ст. на подальший розвиток політичної думки, не існує. Хоча поясненню концепцій М. Драгоманова присвячена велика кількість робіт, серед яких праці Т. Андрусяка [1], В. Довгича [3], А. Катренка та Ю. Беззуба [8], А. Круглашова [12], М. Молчанова [16], П. Федченка [23] та інших дослідників. Студії цих учених, здійснені у 90-х рр. ХХ ст., побудовані на основі новітніх підходів до оцінки поглядів М. Драгоманова, що є відмінними від методологічної бази радянської науки. Поряд із цим існує багато праць із аналізом ідей державності у програмах політичних партій Наддніпрянщини на початку минулого століття, зокрема, це роботи І. Калмакана та О. Бриндака [6], В. Колесника, О. Рафальського та О. Тимошенко [9], А. Коцура [10], О. Шишка [24] й інших дослідників.

Виходячи з поставленої мети, ми визначили наступні завдання: виявити ті основоположні моменти у спадщині М. Драгоманова, що були використані поколінням українських політиків початку ХХ ст. і лягли в основу формування їхніх партійних програм. Автор намагається проаналізувати ставлення вченого до ідей федерації, автономії та незалежності, зрештою до соціалістичних ідеалів.

Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895) – вчений-енциклопедист, публіцист всеросійського масштабу, викладач Київського університету, лідер “Старої Громади” мав великий вплив на подальшу розробку ідеї державності в українській політичній думці. Драгоманівські ідеї (соціалістичні та ліберальні), безсумнівно, позначилися на діяльності галицької інтелігенції, на процесах створення політичних партій у Західній Україні. Проте його погляди мали також вагомий вплив і на формування партійних платформ наддніпрянських партій усіх напрямків, особливо ліберально-демократичних. “Український проект” націє- і державотворення спирався на міцний фундамент, закладений у ХІХ ст. зусиллями М. Драгоманова [17, с. 17].

Ідеї суспільного діяча являли собою “суміш ліберально-демократичних, соціалістичних та українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям” [7, с. 122].

Внаслідок перебування за кордоном у вченого сформувався світогляд українського громадянства (федералістичного соціалізму). Майбутня держава уявлялася М. Драгоманову федерацією вільних громад, які б об'єднували людей на підставі спільних територій та господарської діяльності й становили автономні національні одиниці. Для досягнення цієї мети він визначив три етапи: культурно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-економічних відносин [11, с. 265].

Ідеям автономії України у складі федеративної Росії учений присвятив низку праць: “Передне слово” (до “Громади”, 1878 р.), “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879 р.), “Історична Польща та великоруська демократія” (1881-1882 рр.), “Вольный союз–Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы” (1884 р.), “Лібералізм і земство в Росії” (1889 р.), “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891 р.), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893 р.).

Слід зазначити, що ідея федералізму була не новою: першість у розробці проекту слов'янської федерації належала Кирило-Мефодіївському товариству (1845-1847). Проте заслугою М. Драгоманова стала детальна розробка даної концепції. Для Михайла Петровича федералізм – “це і засіб партійно-політичної організації, й етнополітичний принцип вирішення міжнаціональних суперечностей, і сукупність методів місцевого самоуправління, і конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель для міжнародних відносин взагалі” [16, с. 26].

Найвагомішою тезою у межах федералізму була ідея національної та адміністративної децентралізації, генезу якої розглядав М. Драгоманов. Він прийшов до висновку, що “національні автономіські потяги виникали саме на ґрунті національного централізму” [7, с. 262]. Вчений стверджував, що можливості “московського централізму” на українській землі сприяє відсутність політико-адміністративних інститутів. Українські автономісти, на думку М. Драгоманова, повинні були пов'язати свою долю із земствами. Адже через автономію земську (громад, повітів, країн) могла б проявитись і автономія національна. Без політичної самостійності чи автономії не може бути й автономії національної [8, с. 37]. “Автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і

національної автономії української на ґрунті земської автономії” [5, с. 472].

Творити федерацію мали вільні самостійні утворення знизу ввєрх. На думку М.П. Драгоманова, поступово федерація втрачатиме свої державні функції й перейде до адміністративної автономії та децентралізації. Відтак певне значення матиме й розвиток самоуправління, як форма влади, що сприяє економічному й культурному розвитку. “Федерація” у текстах М. Драгоманова тотожна таким поняттям, як “спілка держав”, “вільна спілка”, “вільне товариство”, “спільна громада” [7, с. 274]. Для дослідника була бажаною автономія у рамках однієї держави: національно-територіальна автономія для України повинна здійснюватися в етнографічних межах. Пізніше таку ж позицію відстоювала у власній програмі й Українська демократично-радикальна партія (УДРП).

За кордоном М. Драгоманов пильно досліджував проблеми існування так званих “державних” і “недержавних націй”, до урядової політики і програм різних партій у соціальному та національному питаннях [11, с. 264]. Для нього аналогічність запитів державних і недержавних народів була природною, тому й ідея повної рівноправності недержавних націй з державними розглядалась ним як правомірна [7, с. 191].

Михайло Драгоманов визначив серцевиною своєї політичної програми боротьбу за Конституцію. Замість самодержавства пропонувалася парламентська влада, Земський Собор як законодавчий верховний орган, право обирати до якого своїх делегатів мали б усі громадяни. Передбачалося введення місцевого самоуправління, розширення прав громадян і демократичних свобод, об’єднання в союзи, верховенство закону, незалежність суду, амністія політичних в’язнів. Шлях реалізації цієї мети мав проходити поступовими реформами знизу, еволюцією. Політична свобода утвердилася б поступово, шляхом розгортання рухів у провінціях, а не декретами центральної влади [13, с. 165]. Суть держави полягала не у формі її побудови, а в правах, якими наділені громадяни: у свободі слова, забезпеченні працею, свободі організації союзів і товариств, національній свободі, у загальному змісті правового статусу особи в даній державі, становищі націй [13, с. 164]. Окремі дослідники політичної спадщини М. Драгоманова вважають цього суспільного діяча творцем першої у російському революційному русі конституційної реформи [17, с. 38], фундатором конституційної теорії в Російській імперії [3, с. 101].

Рішуче засуджуючи політичні авантюри й насильницькі революції, М. Драгоманов вважав, що будь-який політичний рух має бути всенародним, а також розрізняв культурно-просвітницький та політичний етапи державотворення, бо "...в суспільстві, не здатному керувати собою, самоуправлятися, не може бути й мови про радикальні зміни." [11, с. 265].

Заслуга М. Драгоманова у сфері суспільно-політичній полягає в тому, що він першим дав демократії широку і ясну політичну програму, виразно пояснив російському суспільству сенс і значення конституційного ладу та прав особистості [17, с. 111]. Він став тим "каналом", через який в імперію інфільтрувалися ліберальні ідеї західноєвропейського зразка [7, с. 131-132]. У науковому середовищі останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст. значного поширення набула еволюціоністська ідея цілеспрямованого, повільного, неухильного поступу суспільства, що часто-густо поєднувалася із соціалістичними уподобаннями. Подібний ідейний синтез не обійшов і М. Драгоманова (брошура "Рай і поступ"). Наприклад, М. Кармазіна розглядає вченого як носія ліберально-національних ідей, адже в драгоманівській політичній теорії ліберальні ідеї домінували над радикально-соціалістичними [7, с. 134]. Частина національної еліти, до якої належав і М. Драгоманов, обстоювала як найвищу форму колективної ідентичності національну ідентичність на протигагу доктрині марксизму, яка найвищою формою колективної ідентичності утверджувала її соціально-економічний тип – соціальний клас [7, с. 192]. Таким чином, видатний учений відстоював право на існування окремого українського народу, прагнув захистити свою, хоча і "недержавну" націю.

Доволі часто виникає питання щодо ставлення публіциста до ідеї державної незалежності України. Як стверджує В. Довгич, М. Драгоманов не спростовував остаточно можливість відокремлення України від Росії, проте й не помічав перспективи створення самостійної української держави, принаймні найближчим часом [3, с. 102]. Частина представників інтелектуальної еліти, наслідуючи М. Костомарова і Б. Грінченка, ніколи не вірили у здобуття політичної самостійності українцями, або визнавали, що для створення власної держави не визріли необхідні передумови. Інші, як М. Драгоманов, розуміли, що українці втратили можливість створити свою державу в часи, коли інші європейські народи переживали державотворчі процеси. Ідея федералізму для вченого була найдоцільнішою, підтвердженою численними прецедентами з

міжнародної політичної практики [7, с. 245]. Але, заперечуючи принцип самостійності, Михайло Петрович водночас розглядав український народ як носія окремих, властивих лише йому, національних рис.

Яке ж місце займали соціалістичні ідеали у спадщині М. Драгоманова? Адже найпопулярніша ідеологія кінця XIX – початку XX ст. не могла не турбувати уми передових мислителів як у Європі, так і в Україні. Соціалісти-драгоманівці сповідували західноєвропейський (реформаторський) соціалізм, соціальні вимоги ставили поруч із національними, централізму протиставляли децентралізм. Щодо соціалістичних поглядів ученого, слід зазначити, що він намагався проповідувати той різновид соціалізму, який не принижував би свободи особистості – так званий “громадівський соціалізм”, заснований на національних принципах. При цьому М. Драгоманов насамперед виходив із необхідності поєднання національного та інтернаціонального на ґрунті демократизму [17, с. 50].

М. Драгоманов наполягав, що політична демократія має спертися на такий соціально-економічний лад, який дозволив би зробити суспільне життя вільним від нерівності, забезпечивши водночас умови для постійного зростання добробуту громадян і нації в цілому [12, с. 130]. Наразі бачимо, що соціалістичні ідеї мали сенс для вченого лише тоді, коли поєднували в собі кращі, засновані на демократії, здобутки людства. Його не приваблювала швидка перспектива “соціалістичного раю” через революцію. Пропагуючи подібні погляди, політик хотів віднайти, перш за все, соціальну збалансованість, можливість максимального поєднання інтересів усіх членів суспільства [15, с. 103]. Позитивно оцінюючи науковий потенціал соціалістичної ідеї, М. Драгоманов обережно ставився до перспективи перенесення її на український ґрунт.

Саме в цьому спостерігаємо розходження між ідеями публіциста і прихильниками “завершених” соціалістичних концепцій, для яких першочерговим завданням було швидке вирішення усіх соціально-економічних і політичних питань (до останніх належала більшість українських соціал-демократів початку XX ст.). Метою драгоманівців було утворення єдиного для всієї України соціалістичного руху, який би, на відміну від російських революційних течій, враховував національне питання й спирався на визнання здобутків європейської демократії [7, с. 122-123]. Наддніпрянські соціалісти, прагнучи поєднати соціальні й національні проблеми, постійно були під тиском

і підозрою російської соціал-демократії, у результаті чого одні еволюціонували до ортодоксального марксизму та більшовизму, інші ж, не відмовившись від національних гасел, творили свої політичні організації [7, с. 135]. Досить цікавим із цього приводу є дослідження В. Сарбея та І. Захарової, що природно ґрунтувалося на принципах і концепціях, поширених у радянські часи. Автори вважали, що прояви національного патріотизму поєднувалися у працях М. Драгоманова зі справді інтернаціоналістськими підходами [20, с. 67], а сам він був типовим соціалістом, що будував свої праці на основі поглядів К. Маркса. Майбутню ж державу бачив соціалістичним федеративним утворенням. В. Сарбей та І. Захарова наголошували на безапеляційному прийнятті українськими соціал-демократами цих поглядів Драгоманова, хоча нам із позицій сьогодення чітко зрозуміло, що соціалізм ученого та українських есдеків початку ХХ ст. дещо відмінні.

Ідеї конституціоналізму почали поширюватися у Російській імперії ще з кінця ХІХ ст., але практичної розробки на теренах Наддніпрянщини вони набрали здебільшого в програмах політичних партій початку ХХ ст. Ідея власної державності була підхоплена наступним поколінням політиків, публіцистів і суспільних діячів. Першість у політичному середовищі початку ХХ ст. на підросійських теренах займала ідея федералізації, а не самостійності. Українські політичні партії покладали великі сподівання на федерацію демократичних держав. Партії ж самостійницького спрямування розглядали національно-територіальну автономію лише як перехідний етап до здобуття повної незалежності України.

Помітний вплив драгоманівського космополітизму на формування ідейної основи українських національно-радикальних партій, зокрема, на світогляд ідеолога Української народної партії (УНП) М. Міхновського. Виразне ігнорування національного аспекту і перевага інтернаціоналізму характерна для Української соціал-демократичної спілки (“Спілки”). Принципи децентралізації і самоуправління, обґрунтовані М. Драгомановим, були введені до “Основного Закону Самостійної України Спілки народу українського”, надрукованого восени 1905 р. націоналістами. У даному документі зазначалося, що Україна має стати спілкою вільних і самоврядних земель, тобто “спілкою громад” [17, с. 151], де владу б отримав народ. Конституція закріплювала права земських і громадських рад і громадянські права народу.

Лідери Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), як і М. Драгоманов, шляхи звільнення України від тиранії Росії вбачали у широкій національно-територіальній автономії. Але, дозволимо собі стверджувати, що марксистський ідеал, побудований на класових принципах, так і не зумів витіснити природне прагнення кожної нації до самоствердження зі свідомості соціал-демократів [17, с. 306]. Українські есеїсти поєднували у власному світогляді усвідомлення важливості національної проблематики та інтернаціоналізм. Виведена М. Драгомановим компромісна формула поєднання соціальних і національних інтересів у російському соціалістичному русі сприймалася неприхильно [17, с. 298]. Доказом цього слугує відмова “Спілки” від ідеї автономії України та входження партії до меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Серед принципів, взятих на озброєння політичними партіями, помітне місце посідала ідея поступу. Особливо у цьому напрямку хочеться відмітити діяльність ліберально-демократичних партій. Так, програми Української демократичної партії (УДП), Української радикальної партії (УРП) та Української демократично-радикальної партії (УДРП) фіксували як загальнодемократичні соціальні, так і політичні вимоги. Так само як і М. Драгоманов, українські ліберали вважали національні права людини невід’ємною частиною правового статусу особи, доводили спільність боротьби за національне визволення нації та за права і свободи людини. Лідери партій наголошували на необхідності ліквідації абсолютизму, встановленні парламентського устрою, залученні народних мас до активного політичного життя через гарантування виборчого права. Партійними платформами гарантувалась автономія України, забезпечення громадянських прав, свобод та обов’язків. Але якщо УДП і УДРП базували свої програми на визнанні того, що країна отримає національно-територіальну автономію від загальноросійських Установчих зборів, то УРП схилилась до думки про проголошення такої форми правління українським парламентом. Вплив переконань М. Драгоманова у даному аспекті проявився саме в діяльності УРП.

Таким чином, розвиток ідеї федералізму в Російській імперії пов’язаний з іменем М. Драгоманова, який підніс цю концепцію до масштабів політичної програми. Учений переконливо обґрунтував можливість автономії українців у етнографічних межах. Його ідеалом була демократична Україна із реалізованими національними та соціально-економічними інтересами, із основними демократичними

правами людини як запорукою визволення у правовій державі. Ідея федерації у наступні десятиліття заволоділа умами представників української інтелігенції, була покладена в основу програм політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова стали реальним засобом реформування імперії і створення підстав для подальшого політичного, економічного, культурного розвитку нації.

Примітки:

1. *Андрусак Т.Г.* Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – 189 с.

2. *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу / А.Жуковський. НАН України, Інститут української археографії. – К., 1994. – 286 с.

3. *Довгич В.А.* Українська ідея в політичній теорії М.Драгоманова: Навч. пос. / КДУ ім. Т.Шевченка. – К., 1991. – 155 с.

4. *Драгоманов М.П.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

5. *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. Т.1. – К., 1970.

6. *Калмакан І.К., Бриндак О.Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст. – Одеса: Астропринт, 1997. – 192 с.

7. *Кармазіна М.С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1998. – 350 с.

8. *Катренко А.М., Беззуб Ю.В.* Український національний рух ХІХ ст. (по сторінках праць М.Драгоманова): Навч. пос. / Київський військовий гуманітарний інститут, Київський університет ім. Т.Шевченка. – К., 1997. – 51 с.

9. *Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П.* Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини: 1900-1907. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.

10. *Коцур А.П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХVІІІ-ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.

11. *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – 519 с.

12. *Круглашов А.М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї М.Драгоманова / Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.

13. *Кухта Б.* З історії української політичної думки: Навч. пос. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.

14. “М.Драгоманов і українське національне відродження”. Українська республіканська конференція молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова / КДУ ім. Т. Шевченка. Під ред. Р.Л. Іванової, Л.С.Дем’янівської. – К., 1991. – 124 с.

15. Міжнародні драгоманівські читання (30 вересня – 2 жовтня 2003 р.). Матеріали / В.П. Андрушко (відп. ред.). Вип. 1 / Г.І.Волинка та ін. – К.: НПУ ім. М.Драгоманова, 2003. – 274 с.

16. *Молчанов М.О.* Державницька думка М. Драгоманова / Інститут державного управління і самоврядування при КМ України. – К., 1994. – 40 с.

17. Політична історія України ХХ ст. У 6-и т. Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю.А.Левенець, Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. – К.: Генеза, 2002. – 424 с.

18. Проблеми державності в творчості М.Драгоманова: Методичні матеріали для студентів / А.М. Круглашов (укл.). Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1996. – 21 с.

19. Самостійна Україна: Зб. програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упор., автор передмови і приміток О.Федько. Ред. Б.І.Мельничук. – Тернопіль, 1991. – 83 с.

20. *Сарбей В.Г., Захарова І.В.* Соціалістичні ідеї у світогляді М.П.Драгоманова // Штрихи до наукового портрета М.Драгоманова: Зб. наук. праць. АН України, Інститут літератури ім. Т.Шевченка. Відп. ред. Р.С.Міщук. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 63-74.

21. *Скакун О.Ф.* Конституціоналізм Михайла Драгоманова // Штрихи до наукового портрета М.Драгоманова: Зб. наук. праць. АН України, Інститут літератури ім. Т.Шевченка. Відп. ред. Р.С.Міщук. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 100-117.

22. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали / Упор. В.Ф.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.

23. *Федченко П.М.* Михайло Драгоманов: життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – 362 с.

24. *Шишко О.Г.* Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 р.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1998. – 207 с.

В'ячеслав КОЗИР

ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА НА РОЛЬ “ПРОСВІТ” У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються погляди М.П. Драгоманова на громадську, політичну та суспільну діяльність товариства „Просвіта” на її початковому етапі (1868-1874 рр.)

Михайло Петрович Драгоманов займав активну життєву позицію. Працюючи одразу в декількох напрямках як публіцист, історик, літературознавець, громадський діяч, він намагався дослідити різні проблеми, знайти шляхи їх вирішення, вказати на причини та наслідки. Будучи активним громадським діячем М.П. Драгоманов звичайно ж не міг не приділити уваги в своїх працях іншим людям, об'єднанням, товариствам, які також впроваджували у життя різноманітні громадські справи. Як справедливо зазначають деякі вчені (Кирилюк Є., Гаєвська Л.), що М.П. Драгоманов був передусім політологом, а відтак функції різних громадських об'єднань і товариств він розглядав через призму політичного життя суспільства.

В той час національна інтелігенція Центральної та Східної Європи, народи якої входили до імперій, активно починає створювати громадські об'єднання. Вони були різні за формою (літературні, наукові, просвітницькі) але однакові за змістом. Головна їх мета – це пробудження національної свідомості та формування національної самоідентифікації. У праці “Русские литературные общества в Галиции” М.П. Драгоманов приділяє увагу і молодому, ще на той час, літературному товариству “Просвіта”, що було засноване в 1868 р. Аналізуючи діяльність цього товариства, він порівнює його з іншим галицьким літературним об'єднанням “Руською матицею”. М.П. Драгоманов зазначає, що “Матиця” ставила за мету розширення

вищої освіти народу та іноді випускала альманахи та збірки. “Просвіта” ж поставила своєю ціллю просвітництво нижчих класів народу, популяризацію наукових істин “вообще доставление подходящей умственной жизни темному люду”[1, с. 228]. Тут Михайло Петрович зазначає, що заснували товариство люди з світської інтелігенції та духовного стану.

Свою появу товариство «Просвіта» відмітило проголошенням “Воззвания к землякам”, в якому воно закликала українську інтелігенцію до спільної справи. Також зазначалось, що товариство докладе всіх зусиль для популяризації наукових знань в народі, намагаючись проводити цю популяризацію у народному руському дусі, тобто, “що крім ясного простого викладу, видання товариства будуть відрізнятись тією мовою, якою говорить галицько-руський народ”[1, с. 228]. М.П. Драгоманов пише, що відозва “припала до душі місцевій руській публіці”, а число членів із кожним днем збільшувалось, за 5 років склавши вже 400. Про суспільну діяльність “Просвіти” Михайло Драгоманов пише, що вона фактично розпочалась з видання книги “Зоря”, накладом 2000 примірників, що розійшлася протягом двох тижнів по всій Галичині.

До товариства стали надходити листи, в яких висловлювалась подяка, а польські літературні товариства віднесли з повагою до початкової діяльності “Просвіти” і пропонували їй на дуже вигідних умовах обмінюватись своїми виданнями. Однак “Просвіта” відмовилась від цих пропозицій, а її діячі пояснювали це тим, що їх мета полягає не в постачанні народу духовними цінностями взагалі, а “в просвітництві його в національній свідомості”. М.П. Драгоманов вказує на те, що такий вдалий дебют міг тільки дати поштовх “Просвіті” до подальшої діяльності в тому ж напрямку, але на жаль товариство не зосередило свою увагу на головній цілі. В перший же рік свого існування виконавчий комітет вирішив що проголошена ним програма дій є завузькою і значно розширив її. Тепер, окрім видавництва популярної літератури для народу, комітет запропонував згідно нового уставу займатись видавництвом книг для вищого стану і підручників, розповсюдженням книг як свого так й інших видавництв, створенням бібліотек і читалень, створенням та утриманням навчальних закладів для бідної молоді, матеріальною допомогою літераторам, шкільним вчителям і учням (у вигляді стипендій, премій і т.д.), проведенням музично-декламаційних вечорів тощо.

Така програма, на думку М.П. Драгоманова, була не на часі, бо ускладнювала і без того нелегку роботу “Просвіти”. Замість того щоб триматися єдиного вектору, товариство розпорошило свою діяльність у багатьох напрямках, зменшивши тим самим свій вплив на суспільне життя краю. Проте не лише це, на думку М.П. Драгоманова, визначило малоефективність діяльності товариства. Як зазначає автор, “Просвіта” не виправдала тих сподівань, які на неї покладав галицький народ. І він досить аргументовано доводить свою тезу через аналіз діяльності товариства.

Розглядаючи головний напрям діяльності “Просвіти” – видання популярних книжок – Михайло Петрович вказує, що за всі 5 років було видано 6 книг “Зорі”, а також видання: “Катехізіс”, “Як ярмаркували Тарас з Мотрью”, “Песнь святому Миколаю”, “Фармазони”, “Вечорниці”, “Житіє святого Юрія” та книга практичних порад для селян – “О навозе – руководство для хозяев”. Відтак, М.П. Драгоманов робить такий висновок: „Ось плід всіх гучних розмірковувань про просвітництво народу, про розповсюдження в ньому наукових даних, про виховання громадян, здатних самим влаштовувати своє політичне і соціальне життя! Невже все це народ може взяти з такого різнопланового неграмотного підбору творів! Кращі між ними “Зорі”, але й вони являють собою набір статейок, часто з приторно-моралізаторським напрямком; реальне в них було представлено майже виключно цитатами з виданої в Росії книги “Дещо про світ божий”[1, с. 230]. І хоча Михайло Петрович віддавав шану російській культурі, підкреслюючи, що “ми, українці, знайшли наш народ і саму народну мову, тільки перейшовши через європейську школу, у чому нам найбільше усього допомгла російська література і сила російської держави”[2, с.111], однак він також наголошував, що засвоювати зразки літератури та культури різних народів слід не наслідуючи їх, а самостійно осмислюючи і адаптуючи відповідно до національного досвіду. „Громадська філософія видань “Просвіти”, - пише М.П. Драгоманов, - не йде далі благодіянь і настанов народу зі сторони жандармів (“Фармазони”). Як мізерність кількості, так і наївність і безсистемність видань, призначених для народу, показує вкрай малу зацікавленість “Просвіти” в справжніх потребах свого темного простого люду”[1, с. 230].

Наразі бачимо, що М.П. Драгоманов критично ставився до видавничої політики “просвітян”. Що стосується інших аспектів діяльності товариства, то вони були настільки поверховими і

тимчасовими, що не могли залишити скільки-небудь помітного сліду в жодній сфері. Михайло Петрович згадує відомі випадки коли “Просвіта” все ж створювала народні школи, котрі через деякий час припиняли існування, чи направляла до місцевого сейму заяви (що, втім лишалися без відповіді) про необхідність ширшого доступу до руської мови в середніх навчальних закладах.

М.П. Драгоманов намагається знайти і пояснити причини такої непродуктивної діяльності “Просвіти”. Продивляючись фінансові справи товариства Михайло Петрович виявив цікавий факт – за 5 років діяльності надходження від державних асигнацій, членських внесків, пожертв і видавничої діяльності склали 12 942 австрійських гульденів. Із цієї суми левову частку – 7500 гульденів – складають державні асигнації галицького сейму, ще 1747 гульденів – від Міністерства освіти за створення підручників, а скажімо, членські внески за цей же період склали всього 662 гульдена (на 400 осіб) [1, с. 234]. Таким чином виходить, що “Просвіта” знаходилась фактично на державному фінансуванні. Відтак, чи доводиться дивуватися поміркованості і невиразності її популярних видань. Підсумовуючи М.П. Драгоманов вказує на те, що право називати себе просвітницею народу “Просвіта” отримала б тільки тоді, якби її діячі для виконання вибраних задач “діяли б більш самостійно і не жаліли ні матеріальних ні духовних сил”. Тоді б, на думку Михайла Петровича, „за декілька років товариство встигло б видати багато популярних видань, а якби до того ж воно глибше замислилось про виховне значення такої діяльності, то й збірки”.

Наразі, критикуючи організаційну і видавничу діяльність очільників “Просвіти”, М.П. Драгоманов висуває претензії українській інтелігенції за її недостатню ініціативність та активність у відстоюванні української національної справи. І сьогодні як світоглядний та політичний заповіт звучать слова М.П. Драгоманова: „Коли ж ми станемо на думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність це є ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу” [3, с. 558].

Примітки:

1. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х тт. – К., 1970. – Т. 1.

2. Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька. – Там само.

3. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991.

Олександр КУРИЛЕНКО

ДРАГОМАНІВСЬКИЙ ДИСКУРС „УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ”

У статті аналізуються федералістські та автономістські погляди М.П. Драгоманова на “українське питання” в Російській імперії та слов’янському світі.

Сучасна українська ідентичність формувалась у певних об’єктивних історичних умовах, котрі виявилися наслідком глибинних соціально-економічних, політичних і психологічних змін модерної епохи. У XVIII-XIX ст. відбувся поворот в історії людства, пов’язаний з процесом формування цивілізації зовсім нового типу. Саме в цей період відбувається формування соціальних і духовних основ, які кардинально змінили життя людини та суспільства. У XIX ст. відбувається руйнація традиційних виробничих відносин та способу виробництва, спричинена поступальною ходою капіталізму, деформуються традиційні цінності та орієнтації на зміну яким приходять нові ідеї та ціннісно-нормативні орієнтири, що відповідають потребам соціальної динаміки. Однією з характерних ознак соціального розвитку XIX ст., як стверджує соціальний психолог Е. Фромм, є те, що людина звільнена від традиційних зв’язків середньовічної общини, відчуває страх перед свободою, яка перетворила його на ізольований атом, воліє повернутись до нового типу ідолопоклонства крові та землі. Найяскравіше, на думку вченого, дана тенденція виявляється в націоналізмі [6, с. 76].

Характерною ознакою сучасної нації і всього, що з нею пов’язано, як зазначає Е. Гобсбаум, є “історична новизна” [7, с. 25]. Історична новизна сучасної форми національної самоідентичності підтверджується і Б. Андерсоном, який пов’язує процес формування нації (“уявної спільноти”) з процесом становлення та розвитку літературних мов. Вчений зазначає, що протягом XIX ст., а особливо

другої його половини, філологічно-лексикографічні революції й піднесення внутрішньо європейських національних рухів, самих по собі продуктів не лише капіталізму, але й елефантіазу династичних держав, творили все більші культурні, а отже й політичні проблеми для багатьох династичних правителів. Адже, як ми бачили, фундаментальна легітимність більшості з цих династій зовсім не були пов'язані з національним питанням [1, с. 109].

Російська імперія не була винятком, Романови панували над українцями, росіянами, татарами, латишами, німцями, поляками, фінами, вірменами і панували не як обранці народу чи нації, а як помазаники Божі. Однак приблизно з середини ХІХ ст. за термінологією Сетон-Вотсона виникли “офіційні націоналізми”, котрі стали результатом впливу ідей демократії на процес легітимності влади. Але майже в кожному випадку “офіційний націоналізм”, як зауважує Б.Андерсон, приховував невідповідність між нацією і династичною державою [1, с. 141]. До того ж політика офіційного націоналізму, на наш погляд, викликала реакцію у представників тих спільнот, які не були обрані як прототип моделі гомогенізації культурного середовища в імперії. Ми вважаємо, що одним з проявів такої реакції була робота української інтелігенції в ХІХ ст. над формуванням культурних атрибутів української нації, яка в кінцевому результаті призвела до постановки українського питання в імперії Романових. Одним з представників українського інтелектуального середовища є М. Драгоманов. Саме діяльність цього вченого сприяє становленню ідеї федералізації імперій в котрі входили українські землі, ідеї котра політизує весь український рух та стає головним лейтмотивом у проблемі вирішення українського питання в майбутньому. Тому проблема поглядів М. Драгоманова на “українське питання” в Російській імперії є актуальною для дослідження.

Наукова новизна теми нашого дослідження обумовлена синтезом фундаментального історико-аналітичного спадку М. Драгоманова та сучасних концептуальних підходів до проблеми націогенезу, а також спробою відкрити новий інтерпретаційний простір у баченні поставленої проблеми.

Проблемі дослідження ролі М.П. Драгоманова у суспільно-політичному житті України та його участі у дискусії з “українського питання” в Російській імперії присвячено роботи як українських так і зарубіжних дослідників. Серед них праці Ф. Савченко, І. Міхутіної., О. Міллера, С. Петлюри, М. Бернштейна, Я. Грицака, Р. Іванченко,

Л. Іванової, М. Катренка, О. Лисенка, Р. Міщука, М. Поповича, В. Поважної, І. Романченка, О. Реєнта, П. Федченка.

У контексті вирішення “українського питання” М.П. Драгоманов приділяв увагу політико-адміністративному поступу українства в межах всієї імперії. “Російській імперії, - стверджує Михайло Петрович, - притаманна безмірна чиновницька централізація. Й всякий українець і не українець мусять же розуміти, що він просто служить неволі цілої великої країни й усякому обдиранню, й кишені, й розуму великої людської породи, коли по волі чи по неволі, ділом чи безділством підпира й продовжує послідки тієї державної неволі й централізації” [3, с. 319].

Слід відзначити, що аналогічні оцінки бюрократизму та централізації належать і російському філософу М. Бердяєву, який вважав, що “в Росії не лише політичне життя, а більша частина духовного й культурного життя страждає централізмом. Незрілість глухої провінції та гнилість державного центра – ось полюси російського буття. Й імперське суспільне життя занадто концентроване в цих полюсах. А життя столиць та провінції належать до різни історичних епох. Історичний устрій російської державності централізував політичне життя, отруїв бюрократизмом провінціальне культурне та суспільне життя”. В Росії, на думку філософа, відбулась централізація культури, небезпечна для майбутнього такої великої країни [2, с. 71]. Тому задля вирішення проблеми подолання централізації та бюрократизації всіх сфер життя імперії М. Драгоманов акцентує свою увагу на ідеях федерації та безначальства.

Ідея федералізації Російської імперії М. Драгомановим, що був прихильником філософського анархізму, не розглядалася в контексті української національної державності, а мала загальноімперський зміст. Вчений переконував своїх співвітчизників зосередитись на демократизації та федералізації імперії, що, на його думку, мало б “забезпечити достатні рамки для розвитку української нації” [5, с. 35].

Проблема бюрократизації імперії мала бути вирішена за М. Драгомановим шляхом утворення “суспільства безначальства, де своя воля кожному й вільне громадовство й товариство людей і товариств” [3, с. 296]. Така система поглядів вченого на політико-адміністративне реформування імперії хоч і є в деякій мірі нереалістичною, проте безумовно викликана реальними потребами звільнення людини та спільноти від бюрократизму та централізації,

що крокують поряд з прогресом. Суспільний поступ (прогрес), на думку Е. Фромма, є явищем відчуженої культури [6, с. 171]. Тому вирішення “українсько питання” неодмінно вбирало в себе вирішення її політико-адміністративної складової.

Заслуговують на увагу погляди Михайла Петровича Драгоманова відносно різної мовної та релігійної ідентичності українців. Вчений зазначає, що в Російській імперії тільки з 1863 р. “уряд вороже кинувся на всяку українську тенденцію” [4, с. 538]. І тому “причини того стану, в якому перебувала української мова потрібно відшукувати в іманентних особливостях українського руху, а не кричати, що “зажерна Москва вигнала нашу мову з урядів, гімназій, університетів, і т. і. закладів, в котрих народної української мови ніколи й не було або котрих і самих не було на Україні за часів автономії” [4, с. 538]. М. Драгоманов визнає, що заборона української літератури 1863 і 1876 була варварством, проте й визнає, що така політика імперського центру є загальноєвропейською практикою. “Похвалити за те Росію, звісно, на можна, але й ганьбити її більше, ніж Францію, теж нема рації” [4, с. 539].

Український вчений вважав, що мова повинна перебувати у постійному розвитку й не ставати нав’язливою формою фіксації для людей. Важливість мови на його думку не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святість, вищу від людини. “Мова все - таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й чужі мови. В таких громадах, як наша, де людність розколосалась на класи-національності, через що спиняється природний обмін культурний між класами, збільшується погорда вищих класів до нижчих і вменшується пошана до себе в нижчих класах, - це справа делікатна. Тільки ж в усякім разі не можна голими фразами проти чужих мов та за нашу “милу, красну мову” допомогти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ. Тому тут нема іншого способу, - вважає вчений, - як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, тобто піднімати вагу нашої мови працею над літературою, котра б була корисна народові й замінила б йому в більшій часті пригод життя мови чужі” [4, с. 554-555]. Сучасні політичні дискусії відносно мовного питання засвідчує актуальність поглядів М. П. Драгоманова на мовну проблему в Україні.

Поряд з мовою Михайло Петрович звертає увагу на конфесійну ситуацію в українських землях. “Обертаючись спеціально до нас, – вказує український мислитель, – русинів-українців, трудно навіть

сказати, яка, власне, віра в нас може вважатись за фактично національну? Коли взяти пам'ятники “народної мудрості” – легенди, пісні, прислів'я українські – та по них характеризувати народну релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумільської, як і в болгар, сербів і великорусів, так що коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скорше всього до богумільства, і наперед хвалюсь, що одолію кожного свого противника в науковім спорі про цю справу. А тим часом одні з наших народовців вважають за нашу народну віру православіє, другі – унію, треті – навіть римський католицизм. До того ж серед нашого простого народу є свідомі протестанти, а переважна частина інтелігенції є філософи в релігії, навіть більша частина тих, хто лицемірствує перед якою-небудь церквою” [4, с. 553]. Тому вчений закликає українство не вдаватись до “націоналізації” якоїсь з українських церков.

Погляди М. Драгоманова на конфесійну ідентифікацію українців продовжують бути актуальними й у наш час. Саме конфесійна роз'єднаність України дозволила американському вченому С. Гантінгтону назвати України розколотою країною з двома різними цивілізаціями. “Лінія розлому між цивілізаціями, що відділяє Захід від православного світу, - стверджує дослідник, - проходить прямо по її центру ось вже декілька століть” [8, с. 255].

З огляду на змодельовані американським вченим не дуже райдужні перспективи української державності, що можуть чекати на нас в період можливого загострення міжцивілізаційного протистояння, попередження Михайла Петровича щодо неможливості та непотрібності ідентифікації українства з якоюсь із конфесій продовжує бути актуальним.

Отже, розкриті нами підходи, запропоновані М.П. Драгомановим щодо вирішення “українського питання” у політико-адміністративній, лінгвістичній та релігійно-конфесіальній сфері, на наш погляд, є виявом модерної української національної свідомості. В основі світогляду М. Драгоманова лежить ідея поступу, історичного й національного розвитку, прогресу. На його думку, всесвітня історія – це “невпинний громадський поступ, у ході якого реалізуються великі ідеали лібералізму й демократії, - від свободи й автономії особистості до автономії та свободи нації”. Ідеалом його поступу має бути “громадівське” суспільство, засноване на підвалинах федералізму, де панують “безначальство”, гармонія особистостей, громад, товариств

тощо. Розглядаючи український національно-визвольний рух як складову частину загального національного людства, М. Драгоманов виходив, у своїх доказах, із необхідності глибокого синтезу національного та інтернаціонального на ґрунті демократизму, радикалізму й послідовного демократизму.

В обґрунтуванні своїх суспільно-політичних ідеалів у теоретико-ідеологічній боротьбі М. Драгоманов відстоював і захищав не тільки права та свободи української нації, прагнення українського народу до національного і соціального визволення, вільнішого політичного розвитку, а й основні права людини як загально людську цінність.

Зрозуміло, М.П. Драгоманов не був першим в українському національному русі, що професійно займався політичними проблемами і продукував відповідні програми. Проте той обсяг праць, різноманітність порушених питань, глибина теоретичної думки дозволяє нам стверджувати, що мало хто із його попередників, а тим паче сучасників може йому дорівнятись. Подальше вивчення спадщини М. Драгоманова, безсумнівно, підтвердить багатство і плідність його внеску.

Примітки:

1. *Андерсен. Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму.* – К., 2001.
2. *Бердяев Н. Судьба России.* – М., 1990.
3. *Драгоманов М. Передне слово [до "Громади" 1878р.]* // М.П. Драгоманов. Вибране. – К., 1991.
4. *Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу* // М.П. Драгоманов. Вибране. – К., 1991.
5. *Політична історія України. ХХ століття.: у 6-ти тт. – Т.1.* – К., 2002.
6. *Фромм.Э. Здоровое общество.* – М., 2006.
7. *Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года.* – Спб., 1998.
8. *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций.* – М., 2005.

Олександр ЖАРУК

АВТОНОМІЯ УКРАЇНИ В ПОГЛЯДАХ М.П. ДРАГОМАНОВА

У статті зроблено спробу аналізу поглядів М.П. Драгоманова на питання автономії українського народу. Стверджується, що вчений, не поділяючи думки про можливість побудови в найближчому майбутньому самостійної української держави, був прихильником утворення федерації, котра б на основі адміністративного децентралізму, культурно-національної автономії, широких інтегрованих зв'язків вирішила б національне питання демократичним шляхом.

Михайло Драгоманов, соціаліст і республіканець за переконаннями, зауважував, що ніхто не деформує української історії так, як ті історики-демократи, котрі малюють чорними фарбами оборонців української політичної свободи, таких як І. Мазепа, П. Полуботок, І. Виговський, і водночас мовчать про тих, хто цю свободу нищив. Він нарікав на українських істориків за їх надмірний нахил вишукувати у власній минувшині самих лишень чорних плям, а відтак подавати односторонній образ української історії [1, с. 17].

М.П. Драгоманов був чи не першим, хто “приміряв” на українську історію, історію народу, мови, церкви загальноєвропейський масштаб. Так розподіл української етнічної території між різними країнами протягом багатьох століть і прагнення народ воз'єднатися в єдину державу, дослідник порівнював із об'єднанням Італії та Німеччини. Аналізуючи процес національного об'єднання в Італії, М.П. Драгоманов підкреслював його особливість, а саме: не всі частини італійського народу об'єдналися в єдиній державі. Швейцарські італійці цього прагнення навіть не виказували. Причиною цього вчений називає “ті порядки, що панують у Швейцарії”. Відтак М.П. Драгоманов змальовує обличчя справжньої багатонаціональної держави. “Швейцарія – це спілкова всенародна держава, тобто спілка малих країн, в котрих увесь народ вибирає собі на час ... уряди. Там депутати від сіх країн і той уряд, що вони обирають, порядкують всі державні справи, як військо, школи, порядкують крайові уряди. Від того там не тільки в кожній країні, але в кожному місті й селі люди беруть науку в школах, пишуть до всіх урядів, говорять в судах тою мовою, якою сама країна або громада хоче. До спільного ж уряду швейцарці згодилися дати волю обертатись на всіх головних мовах: на німецькій, французькій та італійській. У Швейцарії постійного війська немає, а всі молодші люди по кілька тижнів у рік муштруються з офіцерами, а потім дістають додому гармати та й стріляють ними чи самі, чи по

товариствах, а воювати швейцарці на чужині не можуть, а тільки б тоді воювали, якби хто напав на їхню державу. Всю оту волю тепер би втратили швейцарські італійці, якби прилучились до держави Італії, до того б мусили б платити більше ... щоб удержувати королівський уряд та військо. А якщо взяти німецьке цісарство, яке захопило у Франції Ельзас та Лотарингію, хоча переважна кількість населення там були німці, але вони вивчили французьку мову і при звичаїлися до тамтешніх умов. І тепер виганяє з місцевих шкіл французьку мову і забороняє їздити до Франції” [2, с. 648].

Ідея державної автономії у М.П. Драгоманова нерозривно пов’язана з ідеєю всезагальної рівності людини. У своїх працях вчений підкреслював, що уявлення про рівність всіх людей були характерними ще для буддиської культури Стародавньої Індії та грецьких політичних демократій. Саме в останніх сформувався вчення про космополітизм (з гр. – “громадянин світу”). Такі космополітичні погляди перейшли згодом у віру християнську. “Апостол Павло повчав, – пише М.П. Драгоманов, – що перед Христом немає жида, ні грека, ні обрізаного, ні необрізаного, ні варвара, ні скіфа, як нема й ні попа, ні мужа, ні жінки, а все одно”.

Підкреслюючи бездержавницький характер української нації (що Україна за свою історію не знавала незалежності, а натомість мала багато ідей автономії з різними країнами: з Польщею, Туреччиною, Московською державою), М.П. Драгоманов наголошував, що “якраз з’єднавшись з Російською державою, Україна мала найширшу автономію”. Оцінюючи Переяславську умову з того погляду, що „вона реально давала Україні, М. Драгоманов писав (у 1876 р.): “Не вважаючи на свої недостачі головно ті, що в її пунктах нічого не говорилося про інтереси селянської маси, Переяславська умова мала в собі й добрі зерна й іншого такого устрою громадського, до якого тепер прямують скрізь освічені люди”. Він підкреслював, що „як порівняти ті права, які вимовили собі козаки у царя Московського, з тим безправ’ям, яке було в царстві Московським, то все-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більше подібним до устрою теперішніх вільних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія” [1, с. 550-551].

М.П. Драгоманову належить і спроба певної періодизації українського автономізму та лібералізму. Говорячи про те, що політичним ідеалом Богдана Хмельницького був “дрібно-шляхетський монархізм”, М.П. Драгоманов підкреслював, що згодом

І. Виговський та Ю. Немирич “внесли більше політичного лібералізму і шляхетчини в круг старшини Хмельницького”. Монархічний ідеал, на думку вченого, міцно вкоренився й в українському міщанстві та серед православного кліру. Саме з цих “монархічних напрямків” М.П. Драгоманов виводить події 1663 р., називаючи їх “революцією”. Перед у ній, як гадав дослідник, вело Запорожжя, а несла ця “революція” обмежену автономію та зародки українського лібералізму [5, с. 3]. Прояви українського лібералізму, вважав М.П. Драгоманов, можна бачити тільки в грамотах запорожців кінця XVII ст., а найвищим його злетом стала угода кошового отамана Костя Гордієнка з Пилипом Орликом і Карлом XII у 1710 р. Далі лібералізм проявляється напередодні скасування Гетьманщини, в петиції козацької шляхти 1764 р. [5, с. 3-4].

Вивчаючи історію виникнення централізованих національних держав Європи, М.П. Драгоманов підмітив, що у багатьох цих державах існували досить сильні автономістські рухи на противагу такому централізмові. В Росії – це всі так звані “недержавні народи” (включно з українцями) за виключенням поляків, німців, румунів, частково грузинів і вірмен, за висловом М.П. Драгоманова “суть нації плебейські”. Вчений не вірив у можливість повного національного самовизначення таких народів. Він писав: “І цим народам як і нам, політика сепаратизму мало личить, а більше личить політика федералізму. Найбільше мають шансів на сепаратизм поляки” [2, с. 467].

М.П. Драгоманов вважав, що основною причиною втрати українцями власної національної державності став “брак національної свідомості”. Єдиним шляхом до відновлення автономних прав українців Росії вчений бачив перебудову старої адміністративної імперської системи на ґрунті федералізму та демократизму. “Коли ми признаємо, - писав він, - що втратили свої національні права через брак свідомості нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки: 1. Щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків. 2. Щоб великоруси помагали нам, а не перешкождали ламати ту політично-адміністративну систему. Перше повинні вирішувати самі українці. Так ще національна свідомість залежить головне від науки і письменства, то ми мусимо, перш усього самі налягти, щоб розвинути її у своїй країні. І для того повинні створюватися певні наукові гуртки, бо без помочі держави існування школи неможливе”.

У 1882 р. М.П. Драгоманов опублікував працю “Историческая Польша и великорусская демократия”. У цій праці він історично і критично розглянув революційні рухи на терені Росії починаючи з 30-х рр. XIX ст. стосовно питання про політичну свободу і децентралізацію в Росії, зокрема в їхньому зв’язку з польським і українським питаннями. Наприкінці твору він розвинув свою політичну програму, оперту на принципі автономії земських одиниць, тобто сільських і міських громад, волостей, повітів, губерній та країв [4].

Майбутню українську державність М.П. Драгоманов сприймав лише як автономію. Причому ця автономія мала бути багаторівневою і полінаціональною з ознаками культурно-національної. “Найвідповідніше буде, - писав вчений, - коли боротьбу ту (за національні права – Авт.), наприклад, ми українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, тобто виставити на перший план потребу автономії місцевої і крайової, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). В цій автономії будуть знаходити своє місце різні національності. А там вже яка громада впорядкує собі школи, з яким викладом національним, то це буде її діло“. Взірцем такої автономії Михайло Петрович вважав сучасну йому місцеву і повітову автономія в Англії після нових законів (local goverment). Він гадав, що “ті порядки англійські мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тому числі для Росії”.

Підсумовуючи відмітимо, що автономістські погляди М. Драгоманова формувалися як на основі глибокого студіювання суспільно-політичної історії світу, Європи та України так і під впливом ідей кирило-мефодіївців, Т. Шевченка, П.-Ж. Прудона, англійських лібералів, російських революціонерів-демократів та ін. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольного руху з сучасними йому західноєвропейськими ліберально-демократичними та соціалістичними течіями у суспільно-політичному житті. Прагнув зберегти і розвинути українські національні традиції автономії і лібералізму. Свій ідеал Михайло Петрович вбачав у добровільному об’єднанні гармонійно розвинених особистостей, застерігаючи від зловживання елементами примусу у суспільному житті. Був прихильником утворення федеративної держави, яка на основі адміністративного децентралізму, культурно-національної автономії, широких інтегративних зв’язків вирішила б національне питання демократичним шляхом. Зразком для

її утворення М. Драгоманов вважав тогочасний устрій Швейцарії, США, Англії. Визнаючи історичні права українців на самовизначення, він не вірив у можливість відновлення національної державності. Прагнув спрямувати український суспільно-політичний рух на боротьбу за демократизацію та федералізацію у межах Російської та Австро-Угорської імперій.

Примітки:

1. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.

2. *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране („...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 461-558.

3. *Драгоманов М.П.* Про українських козаків, татар і турків // Вибране („...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 175-203.

4. *Драгоманов М.П.* Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917.

5. *Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П.* Діалоги про українську національну справу / НАН України; Інститут української археографії / А. Жуковський (укл.). – К., 1994. — 286 с.

Руслан РАБЧУК

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ І ШВЕЙЦАРСЬКА ДІАСПОРА

У статті аналізуються громадсько-політична та видавнича діяльність М.П. Драгоманова, його співробітництво і стосунки з представниками української й російської політичної діаспори в Швейцарії у так званий “жєневський період” еміграції вченого у 1876-1889 рр.

Емігрувавши у 1876 р. з Російської імперії, М. Драгоманов прибуває спочатку до Відня, а потім, через небажання австро-

угорських цісарських властей надавати притулок політично неблагонадійному російському “гостю”, до Женеви, де створив своєрідний осередок політичної еміграції, який за словами І. Франка, став “центром коли не українського руху, то української думки протягом цілих двадцяти літ” [3, с. 332]. З перших днів перебування в еміграції і до кінця життя М. Драгоманов знайомив європейську громадськість з Україною, із здобутками української культури. У рік появи Емського указу про заборону в Росії української мови і літератури, Драгоманов оприлюднив працю “З питання про малоросійську літературу” [2], в якій навів текст цього ганебного антиукраїнського акта. Російська преса про цей факт царського свавілля мовчала. Указ навіть не був оприлюднений, а царські власті лише розіслали циркулярний лист за підписом начальника Головного управління в справах преси.

Коли М. Драгоманов від’їздив за кордон, керівництво “Старої Громади” обіцяло систематично надсилати йому матеріали для часопису, кошти на його видання, проживання і працю. Проте виконувало воно це зобов’язання дуже погано, а пізніше взагалі пішло на розрив, звинувачуючи М. Драгоманова в порушенні домовленостей з київською “Громадою”. Учений опинився у великій скруті, але, незважаючи на це, багато працював, не маючи змоги друкувати свої дослідження [7]. У 1878 р. йому нарешті вдалося розпочати видання “Громади”, активними помічниками у цій важливій справі виступали С. Подолинський, О. Терлецький, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Ковалевський, і О. Черепакін, а згодом М. Павлик та І. Франко.

Доцент Київського університету Микола Іванович Зібер після успішного захисту дисертації перебував у науковому відрядженні в Швейцарії, де студіював політичну економію, перекладав “Капітал” К. Маркса. На знак протесту проти вигнання свого колеги з університетської кафедри, він тоді ж добровільно залишив цей заклад і подався до Женеви, де став співробітничати у виданнях М. Драгоманова.

Сміливий ентузіаст Олександр Васильович Черепакін (вигадане прізвище Дорошенко[4, арк. 1, 2, 6.]) допомагав М. Драгоманову в редакторській справі та взяв на себе небезпечне транспортування “Громади” й іншої нелегальної політичної

літератури на Україну та в Росію, через що не раз затримувався і потрапляв до суду у Галичині та Угорщині [5, арк. 88].

Своєрідним “зв’язковим” між громадами та М. Драгомановим був і Федір Кіндратович Вовк (Волков), один із засновників Київського відділу географічного товариства. Вчений, етнограф і фольклорист, він прислужився збиранню та написанню матеріалів для “Громади”. Після арешту й заслання дружини, Вовк емігрував до Женеви, ставши, як і М. Драгоманов, до самої смерті політичним вигнанцем.

Рідкісною відданістю справі відзначався А. Ляхоцький. Робітник-теся та слухач однієї з київських недільних шкіл, цей пролетарій назавжди поєднав свою долю з М. Драгомановим. Тікаючи від переслідувань і арешту А. Ляхоцький прибув до Женеви. Не маючи ні родини, ні власного кутка, він жив то у скромній оселі М. Драгоманова, то в друкарні, де працював без будь-якої плати, виконуючи усі друкарські обов’язки – від набору до друку й експедиції видань – від “Громади” й Шевченкового “Кобзаря” до російських брошур і листівок. Зрідка заробляючи “на стороні”, він на ці гроші розжився на власну невелику друкарню [6, с. 139].

Перший випуск “Громади” містить у собі програму і має назву “Передне слово до “Громади”, в якому видавець обіцяє розповідати про життя українців по обидва боки кордону, а також про всі слов’янські народи. “Громада” призначалася й для того, щоб передавати українським громадянам новітні здобутки світової науки “і праці громадської, спрямовані на соціальне визволення людини і завоювання людських прав”. Тут же подана широка багатoproграмна характеристика українського народу від найдавніших часів з його політично-соціальними і національно-культурними ідеалами та змаганнями за їх здійснення.

Другий випуск це великий том, дві третини якого складають кореспонденції з України за такими розділами: “Здирство”, “Начальство”, “Темнота”. Після них подано працю Драгоманова “Народні школи на Україні”, де обґрунтовується історичне право кожного народу на вільний національний розвиток, а також роботу – “Україна і центри”, в якій простежувалася історія політичного та національного поневолення України.

Третій випуск включає повість Панаса Мирного “Лихі люди”. Одним з найцікавіших був четвертий випуск “Громади”, що містив широку інформацію (“Біржові мошенства”, “Вільний земський рух на

Чернігівщині”, “Геройська самооборона соціалістів в Києві” та ін.), бібліографічні замітки про російські й польські книги з української проблематики. Кілька полемічних “одповідей і заміток” видавця стали своєрідною реакцією М. Драгоманова на події в Україні.

П’ятий випуск “Громади” (1882) майже весь складається з матеріалів, написаних, організованих і прокоментованих самим М. Драгомановим. Він містить огляди соціалістичного руху в Польщі, інших країнах Європи, численні “Звістки з України”. Вийшло також і два номери часопису “Громада” за редакцією М. Драгоманова, С. Подолинського та М. Павлика. Це видання нелегально транспортувалося в Росію й Україну. Найбільшу популярність збірники і часопис “Громада” здобули в Західній Україні.

Протягом 70-90-х рр. ХІХ ст. М. Драгоманов активно друкувався в українських часописах “Друг”, “Світ”, “Народ”, виступав з публіцистичними статтями у російських, англійських, німецьких, французьких, італійських, болгарських виданнях. У цей час учений написав ряд полемічних праць на українську суспільно-політичну тематику. Зразком тут може стати стаття “Що таке українофільство” [7].

Поруч із виданням “Громади” у женевський період М. Драгоманов випустив у світ чимало брошур політичного, літературного та публіцистичного характеру. М. Драгоманов уперше надрукував окремим виданням лист В. Белінського до М. Гоголя. Він співробітничав у російській емігрантській газеті “Вольное слово” (1881-1883), що оголосила себе органом земської опозиції щодо самодержавства. В цій газеті М. Драгоманов опублікував серію статей на захист інтересів селян.

Дедалі ускладнювались стосунки вченого з представниками народницького “Чорного переділу”. Спільні плани В. Засулич, П. Аксельрода і М. Драгоманова утворити в Женеві нову організацію “Земля і воля” не здійснилися через прикре непорозуміння з розголошенням таємних програм, через безпідставну взаємну недовіру, трагічні для обох сторін підозри, а зрештою – й через недостойні змовницькі інтриги.

Водночас помірковані київські громадівці воліли тихо пересидіти несприятливі часи політичної реакції в Росії, а тому, вважаючи неприйнятними надто радикальні і навіть “развратные и развращающие” видання Драгоманова [6, с. 205], остаточно відмовили йому у фінансуванні видання “Громади”. М. Драгоманов

опинявся в нестерпній і трагічній ізоляції, яка доповнювалася ще й вкрай тяжким матеріальним становищем і моральним станом. Певним виходом із скрутного становища було рішення С. Подолинського перетворити “Громаду” на журнал, який видавати на власні приватні кошти під редакцією М. Драгоманова, М. Павлика та своєю з дещо іншою програмою[1].

Політичні засади нового органу, проголошені С. Подолинським і кориговані М. Драгомановим, починалися з характеристики історичних умов, за яких з’являється це видання емігрантської “невеличкої купки українських громадівців (соціалістів), відбитих од своєї країни” і звернене “до народу, котрий не має державної (політичної) самостійності, котрого розірвано між двома великими царствами: Росією й Австро-Угорщиною і якому через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах” [6, с. 205]. Далі подавався виклад вимог: “В справах політичних ми бажаємо: 1. Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси). 2. Неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств” [6, с. 205].

Ще на Україні Михайло Петрович переконався, що найперша і найбільша перешкода до поступу народів у Російській імперії – це “політична неволя”. У 1876 р. він, перший від усіх тамтешніх соціалістів, висловив переконання, що без “політичної волі” ні для Росії, ні для України поступу не буде. Відтак, вся його суспільно-політична діяльність в еміграції була підпорядкована єдиній меті – наближенню цієї політичної волі, поширенню ідей демократичного автономізму і конституціоналізму серед широких верств пригнобленого народу.

Примітки:

1. *Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841-1894.* Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського – Львів, 2001.
2. По вопросу о малорусской литературе. – Вена, 1876.
3. *Франко І.Я.* Зібрання творів. Т. 41. – К. 1964.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 830. – Спр. 143. Арк. 1 2 6.
5. Там само. – Оп. 56. – Спр. 329. Ч. П. Арк. 88

6. Федченко П.М. М.П. Драгоманов: життя і творчість. – К.: Дніпро. 1991.

7. Что такое украинофильство? // Русское богатство. – 1881. – № 11.

Марія СРІБНА

“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” В ЛИСТУВАННІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА З МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

У статті розкривається полемічний характер листування М. Драгоманова і Б. Грінченка. Провідними темами їх діалогів був розвиток української літератури, мови та культури, ставлення до російської та європейської культур, формування національної самосвідомості, широкий аспект проблем української національної справи в цілому.

“Листи на Наддніпрянську Україну” М. Драгоманова – це відповідь на “Листи з Наддніпрянської України”, які містив у старій “Буковині” Борис Грінченко під псевдонімом Вартовий. Ці праці обох авторів справді можна вважати класичною публіцистикою з питань розуміння і поєднання національного, інтернаціонального й соціального в суспільному розвитку взагалі, і, зокрема, проблем історичного шляху національно-культурного самовизначення України та її народу.

Полемічне листування М. Драгоманова і Б. Грінченка містить чимало актуальних і цінних думок. Наразі, досить цікавими є тези М. Драгоманова про націю як форму солідарності між людьми. Він обстоював думку про те, що основою духовного розвитку людства має бути тільки національна культура, тому інтелігенція, зокрема українські письменники, котрі є провідниками культури, повинні обов’язково послуговуватися тією ж мовою, що й простий народ [3, с. 9].

Цікавими є: обґрунтована Б. Грінченком оцінка Тараса Шевченка як просвітника ідеї повної державної незалежності України, а також думки М. Драгоманова про Миколу Гоголя як виразника національного духу українського народу та його культури.

Нашою метою є спроба порівняльного аналізу полемічного епістолярію М. Драгоманова та Б. Грінченка у контексті епохи й основних тенденцій українського суспільно-політичного руху другої половини ХІХ ст.

На сьогодні існує багато праць, які присвячені М.П. Драгоманову. Велике значення праці М. Драгоманова в еміграції надавав М. Грушевський [2, с. 509]. Серед сучасних розробників драгоманівської тематики відмітимо Р. Іванченко, Г. Січкаренка, В. Лісового, Ю. Хорунжого, Є. Безродного та ін. Постать і творчість видатного українського мислителя стала предметом вивчення у дисертаційних дослідженнях. Серед них праці: “Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова” (Н. Здорікова), “Права людини в поглядах Михайла Драгоманова” (Т. Андрусак), “М.П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ ст. в Україні” (Л. Козуб), “Політичні ідеї Михайла Драгоманова” (А. Круглашов), “Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ ст.” (О. Куца). Водночас, суспільно-політичну діяльність і погляди Бориса Грінченка вивчали С. Сисоєва, І. Жмайло, Б. Іванченко та інші вчені.

Особливо цікавою для нас є публікація полемічного епістолярного доробку Б. Грінченка і М. Драгоманова, здійснена у виданні “Діалоги про українську національну справу”. Крім докладних коментарів, упорядники праці подали й аналітичні розвідки поглядів М. Драгоманова і Б. Грінченка стосовно культури і культурно-історичного розвитку, про поєднання загальнолюдських і національних інтересів у суспільному житті, про роль і значення окремих діячів у розвитку української національної справи тощо.

Михайло Драгоманов надзвичайно багато зробив для національно-культурного, політичного і соціального пробудження свого народу. Продовжуючи справу попередників, фундаторів ідей українського відродження – кирило-мефодіївців, М.П. Драгоманов, став першим, хто всебічно, на науковому рівні обґрунтував об’єктивну необхідність і шлях українського національно-культурного і соціального відродження.

Михайла Драгоманова часто звинувачували (зокрема й Б. Грінченко), що він нібито не говорив і не прагнув незалежної соборної України. Проте саме національну незалежність Михайло Петрович завжди вважав одним із головних факторів його духовного розвитку і загального прогресу. Розглядаючи історичний шлях

українського національно-культурного відродження, умови і фактори, що сприяли чи заважали його здійсненню, М.П. Драгоманов добре розумів і переконливо доводив, що Україна в тогочасний період, у зв'язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в економічному, ні в політичному, ні в духовному плані, особливо з погляду національної самосвідомості народу, ще не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження він вважав культурно-просвітницьку роботу серед народу, ознайомлення його з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Безпосередньою передумовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, він вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її у федерацію на основі культурно-національної автономії й громадсько-регіонального самоуправління. Звідси його безкомпромісна боротьба проти імперського централізму. Проте, рішуче засуджуючи русифікаторську політику царизму, М.П. Драгоманов ніколи не виступав проти російського народу і високо шанував його культуру, підкреслюючи, зокрема, той фактор, що і європейська культура та ідеї демократизму за тих умов, як він доводив, значною мірою приходили в Україну через російську літературу й культуру [4, с. 8].

Михайло Драгоманов був сином своєї епохи. На його світогляді, який формувався у другій половині ХІХ ст., відбилася гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологіями, різними політичними напрямками консерватизму, лібералізму й соціалізму, що точилася в той час у європейській суспільно-політичній думці. М. Драгоманов рішуче засуджував терористичні й революційні форми боротьби, зокрема російських народників, віддаючи перевагу мирному еволюційному розвитку суспільства, який, на його думку, був найгуманнішим і справедливим. Прихильність до еволюційного розвитку суспільства і гуманізму, яка була провідною в його світогляді, певним чином позначилася і на ставленні М. Драгоманова до російського та інших слов'янських народів. Ця прихильність відбилася, зокрема, в пропаганді ідей загальнослов'янського федералізму та культурно-національної автономії. Будучи глибоко переконаним в поступовості історичного процесу, доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але й враховуючи історичний досвід і тогочасні реалії становища українських земель у складі Російської імперії та Австро-

Угорської імперії, М.П. Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне і державне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур, на всі демократичні традиції й принципи конституціоналізму й лібералізму. Проголосивши своїм кредо “космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці”, він розглядав і українську національну справу через призму загальнолюдських і гуманістичних ідеалів [4, с. 9].

Борис Грінченко був найяскравішим представником молодого покоління борців за українську національну справу, які в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вийшли на історичну арену, як нова сила, сповнена бажання активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух. Проголосивши себе свідомим національно-активним українством, продовжувачами патріотичної справи Т.Г. Шевченка, вони влітку 1891 р. створили таємне товариство “Братство тарасівців”, що об’єднувало студентів і викладачів переважно харківських і київських вузів. І хоча товариство проіснувало недовго, воно відіграло певну роль в активізації українських культурно-визвольних змагань саме в той період, коли під тиском царизму старогромадівське українофільство почало занепадати. В політичному плані це нове покоління свідомих українців не пішло далі драгоманівського федералізму.

Повсякденна культурно-освітня робота з “українізації народу” була необхідна тарасівцям насамперед для консолідації всього населення України, подолання роз’єднаності між селянською більшістю та інтелігенцією, щоб, за словами Б. Грінченка, “виробилася з української нації одна національно самосвідома освічена громада”. Вона була потрібна їм і для того, щоб кожен українець щоденними фактами свого життя завжди умів і мав можливість “відрізнати свою націю від інших і підносити національне питання й право Вкраїнської нації скрізь, де тільки можливо”. Пропагуючи ці ідеї, тарасівці особливо активно виступали проти помоскалення України. Саме це головне кредо рішуче пропагував і відстоював Б. Грінченко в своїй полеміці з М. Драгомановим у “Листах з України Наддніпрянської” [4, с. 11]. Ця полеміка відбувалася переважно в 1892-1893 рр. Звичайно, Б. Грінченко добре знав твори Драгоманова і його як одного з провідних діячів українського національно-культурного відродження, котрий всебічно і науково обґрунтував самотність історико-

культурного розвитку українського народу в контексті світової історії та його закономірне прагнення до незалежності.

Б. Грінченко належав до тієї молоді, яка досить критично ставилась до спадщини М. Драгоманова. Сам же М. Драгоманов ніколи не зустрічався з Б. Грінченком, навіть тривалий час не знав його справжнього прізвища, сприймаючи псевдоніми Чайченко і Вартовий як прізвища двох різних діячів. Ще в листі до “Старої Громади” з Женеві в лютому 1887 р. М. Драгоманов, вірогідно вперше, згадує Чайченка (Грінченка), коли, розглядаючи українські переклади з інших літератур, висловлює невдоволення послабленням уваги молодих українців до європейської літератури і надмірним захопленням ідеями толстовства. Михайло Петрович пише: “Толстовське шаманство посилається українцями в Галичину, українофіл Чайченко перекладає й печатає плоди цього шаманства в Галичині” [1, с. 304]. Можливо, вже це викликало певне незадоволення у Б. Грінченка, яке стало поштовхом майбутніх дискусій у львівському журналі “Зоря” (1888-1889 рр.) щодо питання про ставлення українців до російської літератури.

М.П. Драгоманов зазначав, що “Листи з Наддніпрянської України” Вартового “написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почасних заміток” [4, с. 149]. Вартовий кілька разів називає погляди Драгоманова антинауковими. На що М. Драгоманов відповідає, що “він би мав на те повне право, якби зріст і громадська вартість літератури ґрунтувалась тільки на ґрунті етнографічному, а ще спеціальніше на лінгвістичному, а не на всій сумі історичних і культурних обставин, в котрих живуть народи” [4, с. 209].

Провідною темою всіх діалогів Б. Грінченка з М. Драгомановим був розвиток української літератури, мови та культури, ставлення до російської та європейської культур, вони також охоплюють багато питань стосовно формування національної самосвідомості, широкий аспект проблем української національної справи в цілому. Щодо цього вони висловлювали різні міркування, часом і протилежні, а інколи й прямо звинувачували один одного. Спочатку їхня словесна дуель не відзначалася толерантністю, але згодом, переконавшись, що “супротивник” теж бореться за українську національну справу, вони порозумілися. І Михайло Драгоманов, і Борис Грінченко, кожен по-своєму, вболівали за долю свого народу, за українську мову, літературу і культуру, бажали їм добра і успіхів, але шляхи до цього бачили різні [4, с. 13].

На наш погляд, у М. Драгоманова сильнішим був аналітичний історизм мислення. Кожний факт і явище української національної справи він розглядав у контексті глибоких знань європейської і всесвітньої історії, на науковому ґрунті всесвітньо-історичного процесу. Листи Б. Грінченка для нього, нерідко, - лише привід для викладу своїх думок про національні й загальнолюдські інтереси, про ставлення до російської та європейської культур, про вивчення і зіставлення різних аспектів історичного досвіду. Ця сильна сторона його як полеміста інколи заважала вченому розгледіти окремі нюанси національної специфіки життя в Україні. До того ж останні два десятиліття свого життя він перебував за межами рідної землі, і це також відчувалось. Водночас, Б. Грінченко навпаки, краще знав тогочасне українське життя, а особливо життя широких народних мас. Постійно працюючи на ниві українського просвітництва, він особливо гостро відчував, якої великої шкоди завдає Україні русифікаторська політика царизму, насадження імперської психології і колонізаторське пограбування народу органами централізованої імперської адміністрації.

Саме полемічний характер “Листів” дав можливість обом диспутантам висловити чимало мудрих і цінних думок, які і тепер звучать надзвичайно актуально. І хоч автори “Листів” висловлювали різні міркування щодо тих чи інших проблем української національної справи, розглядаючи її в історичному аспекті, їх погляди поступово зближувались.

Примітки:

1. *Архів Михайла Драгоманова*. – Відень, 1937. – Т. 1.
2. *Багалій Д.І.* Вибрані твори у 6Т. Т.2. Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків, 2001.
3. *Висоцький А.* Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова // “Освіта”. – 2003. – № 44.
4. *Жуковський А.* Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ТА ІВАНА ФРАНКА

На основі аналізу листування М.П. Драгоманова та І.Я. Франка, авторка статті досліджує погляди двох провідних діячів українського суспільно-політичного руху на „українську ідею” в її національно-культурному та політичному вимірах.

Український визвольний рух у другій половині ХІХ ст. породив у своєму середовищі надзвичайну постать новітнього мислителя – політичного діяча, теоретика національно-визвольної боротьби народів Російської імперії, вченого-історика, літературознавця та етнографа – Михайла Петровича Драгоманова, який підняв на новий щабель теоретичну думку національного розвитку України. Драгоманівські ідеї народності, соціалізму, демократії, федералізму знайшли відгук у початковому етапі діяльності галицьких радикалів, котрі з 1890 р. задекларували себе як політична партія, очолювана І. Франком і М. Павликом. Зміст поглядів М. Драгоманова та І. Франка на „українське питання” залишається актуальним і сьогодні, особливо з точки зору пошуку вітчизняним політикумом парадигми вироблення української національної ідеї.

Наразі авторка статті зосередилась на висвітленні поглядів на „українську ідею” двох видатних діячів українського суспільно-політичного руху. При цьому об’єктом дослідження обрано епістолярну спадщину М. Драгоманова та І. Франка.

Вивченням суспільно-політичної діяльності видатного українського письменника, вченого, громадського діяча, соціаліста І.Я. Франка (1856-1916) займалися О. Білоус О. [3], М. Панченко [18, с. 103], Я. Мельник [17], Я. Грицак [5], В. Мазепа [16, с. 38-50], М. Комишанченко [13] та ін. Водночас, наукова і суспільно-політична спадщина українського публіциста, літературного критика, історика, етнографа М.П. Драгоманова (1841-1895) стала предметом дослідження в працях В. Довгича [6], В. Сарбея [19, с. 3]. О. Крука [14], Т. Андрусяка [1]; В. Лукеренка [15]. Малодоступні листи М. Драгоманова до І. Франка видано окремою збіркою в 1906 р. [7]; Орган історичної секції Всеукраїнської Академії наук, що редагувався академіком М.С. Грушевським, присвятив низку статей з нагоди 30-х роковин від дня смерті М. Драгоманова [2].

Високо оцінює діяльність М. Драгоманова його учень І. Франко: „Тепер, обіймаючи всю цілість я розумію, ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднестися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи! Він був для нас правдивим учителем, і вповні безкорисно не жалував праці, писань упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга покійного Драгоманова... Він був немов сотворений на духовного провідника великої нації... він зробився і буде довго ще сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажним, правдивим „компасом” для грядущих поколінь, як їм жити і як працювати” [12, с. 105]. З цих слів І. Франка, ми можемо зробити висновок про те, що у своїх поглядах він розходився з поглядами М. Драгоманова, водночас називаючи його своїм духовним наставником і вчителем. Доречним буде пригадати, що у квітні 1886 р. М. Драгоманов навіть оголосив про розрив стосунків з І. Франком, проте до повного розриву не дійшло. Ці слова І. Франка підтверджують і те, що учень став на шлях свого вчителя, зробившись переконаним прихильником федеративної форми державного устрою.

М. Драгоманов показав, що шлях відродження української нації, як нації європейської, лежить у відродженні її самостійного існування в тісній співдружності з децентралізованою демократичною Росією і демократичною Європою. Для досягнення цього він визначив три етапи: культурно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження Конституції), реформування соціально-економічних відносин. „Доки не виробимо собі лексикона й граматики, не видамо пам’яток нашої мови з XI ст. до пісень, не напишемо історії свого народу, - писав М.П. Драгоманов, - ... доти мусимо сидіти, посипавши голову попелом, у політику не лізти й прокламацій не писати” [10, с. 103].

Діяльність М. Драгоманова була спрямована на розгортання процесу національного відродження і визвольної боротьби. Він закликав створити в Україні Наддніпрянській і в Галичині політичні партії, котрі гуртувалися б на демократичних європейських засадах, вважаючи, що ці партії мусять починати свою діяльність із

національного культурно-освітнього відродження [11, с. 238]. Проте у 1895 р. радикали „націоналізують” свою програму, відмовившись від низки марксистських та федералістських принципів. І. Франко, критично аналізуючи минулі драгоманівські впливи, написав: „Глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійському морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумніву, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в життю М. Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань” [21, с. 76]. Щодо оцінки М. Драгоманова І. Франком, ми знаходимо ще й такі рядки: „В особі М. Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип – свідомого європейця і не менше свідомого українця” [22, с. 66].

Михайло Драгоманов вважав, що свідоме українство має увійти в прямі стосунки „з європейською наукою і політикою” [11, с. 238]. Він наголошував, зокрема, на праві всіх народів – великих і малих – на свободу думки, національної мови, культури, державництва, і вимагав, щоб це право було гарантоване програмами політичних партій [11, с. 238]. В цьому плані він став одним із найвидатніших у Європі й у світовому визвольному русі теоретиків із національного питання. Він вважав, що національне відродження і відродження політичної свідомості українців має відбуватись у всіх регіонах, де жив український народ, хоча він був розділеним і перебував під владою різних держав. Соборність України була ще однією важливою гранню культурної та політичної діяльності М. Драгоманова [11, с. 239]. Ця ідея соборності й нині для нас є актуальною і важливою.

Окремі діячі українського визвольного руху взагалі заперечували ідею федерації, називаючи М. Драгоманова „русифікатором української політичної думки”. Михайло Петрович роз’яснював (зокрема в таких працях, як „Листи на Наддніпрянську Україну”, „Чудацькі думки про українську національну справу”), що він не проти окремішнього політичного державного існування України. Але поки що, наголошував учений, для цього не було ніякого реального ґрунту. Державне існування України бачилось

вченому в складі своєрідної федерації народів Росії. Але вже на вищому щаблі розвитку суспільства – при демократизації суспільства, децентралізації і соціальних перетвореннях в усій Російській імперії. Федералістські ідеї Михайла Драгоманова стали досить поширеними серед української інтелігенції, особливо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [11, с. 243].

М. Драгоманов першим у європейській політичній думці обґрунтував необхідність збереження націй і народів та їхніх культур, їхнє право на політично-державницьке буття як вияв боротьби за демократичні свободи в історії цивілізаційного розвитку суспільства [11, с. 244]. А тому постійний відрив національної інтелігенції від власного народу призводить до ослаблення визвольних сил, до занепаду самого народу. Він з гіркотою писав, що „кожне слово, сказане не по-українському – єсть видаток з української мужицької скарбниці”, що „усяка громадська праця в Україні мусить мати українську одежу – українство” [11, с. 244]. Федеративна ж ідея, вважав учений, допоможе українцям й іншим народам домогтися зміцнення своєї національної ідеї, а відтак – і культури, і освіти, і державності [11, 244].

Водночас, М. Драгоманов рішуче виступив проти так званого „українського сепаратизму”, тобто орієнтації на повне відокремлення України від Росії [4, с.274]. Драгоманівська федералістична програма пов’язувалася передусім з ідеєю громадського самоврядування. Цим самим він хотів зменшити роль державного апарату (бюрократії) в суспільному житті. Що стосується майбутнього України, то вчений відводив їй роль автономного утворення у складі федерально зорганізованої Російської республіки. Таким чином, в політичній концепції М. Драгоманова органічно поєднувалися федералізм із соціалізмом немарксистського кшталту. М. Драгоманов обстоював прагматичні позиції у боротьбі з самодержавством, сподіваючись, що українська справа має більше шансів на успіх, якщо не висувати надто радикальних національних вимог. Ось як він сам писав про це у „Чудацьких думках про українську національну справу”: „Добудьмо вкупі з великорусами хоть куцю, а все ж конституцію”, то нею покористується наша національність, чи хотять того великоруси, чи не хотять” [8, с 544].

Федералізм М.П. Драгоманова пов’язується з самоврядною громадою, в якій є достатній простір індивідуальної свободи і яка стає фокусом соціального життя і розв’язання культурних проблем. Виразною стає орієнтація на Європу, на діалог із Заходом, на

політичну активність як неодмінний показник справжнього українства [4, с. 286].

Не менш яскравим типом європейця й українця в одній особі був доктор філософії, письменник і політик Іван Франко. Він переводить розробку національної ідеї у площину персоналістичної етики, в площину створення того, що сучасна дослідниця О. Забужко схарактеризувала як „загальноукраїнську національну свідомість і самостійну, вироблену, структурно „укомплектовану” професійну культуру (з власною не тільки художньою чи релігійною, як доти, а й науковою, політичною, ідеологічною „підсистемами”) – культуру як духовний аналог нації” [9, с. 100].

У франківський період формування української ідеї, має ще виразніше політичне і соціальне забарвлення. Йдеться про прагнення політично згуртованих індивідів через пресу та партійну й профспілкову діяльність досягати крок за кроком реальних результатів на шляху соціального і національного визволення. Формується таке прагнення на Галичині, де на той час існували певні демократичні свободи. „Ідеал національної самостійності в усякім погляді, - підкреслює І.Франко, - культурним і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого” [16, с. 40]. Наголошуючи на цій думці, Р. Іванченко писала, що “у Наддніпрянській Україні на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. не визріло чіткої державницької концепції. Але суспільна думка українців інтенсивно продовжувала пошук свого державницького ідеалу і в західних українських землях. З новою силою вона ожила у працях І. Франка, хоча спочатку вона і йому самому здавалась міфічною – “поза межами можливого” [11, с. 251].

Іван Якович, розглядаючи суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова, писав: „Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей М. Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився і виховався, і той час, у яким формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній мірі помосковлена інтелігенція Лівобережної України. Давня козацька традиція тут, ще від початку ХІХ віку зрослася з ліберальними ідеями Західної Європи. Був там і французький республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм із його невірою в суспільний устрій Росії, були й останки козацького автономізму з нехиттю до московського центризму” [1, с. 7]. Проте І. Франко категорично заперечує, коли М. Драгоманов виступає „як державник, що в різнонаціональній державі признає панування чи то духове та

політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірять інтересами і потребами цілої держави” [16, с. 47].

Вдивляючись у майбутнє українського народу, І. Франко бачив його в колі народів Європи, цивілізованих народів світу. Філософ і мислитель, він тверезо усвідомлював, що народ, тривалий час позбавлений державності, піддається руйнівній національній асиміляції, і в першу чергу “через інтелігенцію, котра служить пануючій нації”. Іван Якович не поділяв погляди тих, хто відкидав ідеали національної самостійності, прикривав її ідеалами соціальної рівності і політичної волі. Роздуми І. Франка про долю України, ті історичні екскурси, які він робить при вивченні її суспільних процесів, постійна увага до європейського (в першу чергу, слов’янського) контексту, в якому проходило формування української нації, дали йому право висунути перед українцями перспективу національної соборності. „Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів” [20, с. 261-262]. Наразі І. Франко ставить перед співвітчизниками завдання „витворити з величезної етнічної маси українського народу – українську націю, суспільний культурний організм... без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна держава, не може отстоятися” [20, с. 262]. Механізм взаємопроникнення національного й вселюдського послідовно осмислюється в усій творчій діяльності І. Франка. Він розумів, що справа національного відродження має бути розрахованою на роки й десятиліття конструктивної праці, передумовою чого є зростання національної самосвідомості, яке насамперед концентрується навколо проблем історії, культури й мови.

В одному з листів, критикуючи позицію народовців, Драгоманов радив Франку: „...Напирати на дві точки: 1) на те, шчо самі мужики Ваші бажають чогось живішчого і радикальнішчого, ніж дають їм народовці, 2) шчо клерикально-уніатська політика народовців окрім того, шчо безплідна в Галичині, не східна з всеукраїнською ідеєю, бо окрім того, шчо вона отдаля Галичан не-уніатів, вже зовсім не інтересна і навіть антипатична Русинам православним в Буковині і Росії. Егдо політика безконфесійна найнатуральнішча Русинам. Прибавив би, шчо дльа росс. українофілів безконфесійність навіть оппортуністичнішча, ніж уніатство, котре збираєтьсѧ orientem covertere. В усякім разі Ви внесете світло в київську кумпанію про галицькі справи...” [7, с. 75]. Несумісним зі свободою совісті

М. Драгоманов вважав і проголошення тієї чи іншої релігії державною, панівною.

В іншому листі М. Драгоманов повчав І. Франка: „Дві головніші цілі будуть у Вас: наукове вустудійованье нашого краюго житья — і перенос в нашу країну наукових здобутків Європи. Прибавльу два почастні бажанья: а) непременно зразу поставте себе ясно в Росії: поставте себе зразу панукраїнцями, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вольність і розвитья всього українського народу, а не об тім, в яких він державах останеться. Звісно, заявіть себе федералістами і прихильниками переробу Росії на вільну державу і обіцяйте слідити за ліберальним і демократичним рухом в Росії. Далі поставте себе ясно до Польщі, а особливо до польського льуду в Галичині. Добре б, як би Ви зразу дали кілька статей про той льуд. Я думаю, шчо поки в Польаків нема практично-демократичної партії, то русинська демократія мусить виступити і за Польаків” [7, с. 78-79]. Наразі бачимо, що М. Драгоманов мав плани, щодо перетворення Росії на демократичну державу та створення федерації слов'янських народів.

Відтак, “українська ідея” М. Драгоманова відрізняється від ідеї Великої Росії, Великої Польщі, Великої Угорщини, Великої Австрії, Великої Румунії, Великої Туреччини чи Великої Німеччини. Українська ідея М. Драгоманова позбавлена як будь-якої винятковості, так і великодержавницького експансіонізму. Ця її найхарактерніша особливість гармонійно впливає з ментальності нашого народу, якому споконвіку чужі завойовницькі інстинкти, чужі заміри поневолення сусідніх народів і будівництва імперської держави.

З роками М. Драгоманов глибше утверджується в об'єктивній необхідності створення незалежної держави, яке має стати рівноправним суб'єктом національно-територіального об'єднання слов'янських народів на зразок Швейцарської конфедерації. Передбачалося суто добровільне входження до цієї Вільної Спільки інших поневолених імперіями націй Європи та Азії. Учений прогнозував їх інтеграцію на загальнолюдській, справді демократичній основі. Загрозу слов'янству він вбачав з боку нової імперії – Німецької.

Українська ідея М. Драгоманова пройнята глибоким демократизмом. „Лібералізм М. Драгоманова, - писав І. Франко, - основувався ... на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії особистості, на свободі слова і думки” [1, с. 44]. З позиції

сучасної політології перераховані вище ознаки є основними принципами демократії. Інший дослідник творчості М. Драгоманова – Іван Лисяк-Рудницький вважав, що „центральною точкою і визначальним фактором політичного світогляду Драгоманова є „ліберальна ідея”, а „лібералізм М. Драгоманова” вчений визначав як “доктрину про те, що свобода і гідність людини є найвищими цінностями” [1, с. 44].

Державність для української нації – це засіб виживання, самоутвердження і духовного відродження як органічної, давньої демократії в центрі Європи. Уперше в політичній науці він ввів етнографічний принцип вирішення територіальних суперечностей між сусідніми країнами. Український учений – прихильник еволюційного шляху будівництва соборної України. У „Листах на Наддніпрянську Україну” (1893 р.) М. Драгоманов продовжує виступати проти певного націоналізму, але підкреслює, що не змішує його з сепаратизмом. Полемізуючи з Вартовим (Б. Грінченком), він намагається пояснити, що ніколи не виступав проти виділення України з Росії в осібну державу. Насправді це не зовсім так. Більше варто довіряти зізнанню Драгоманова, що він не бачив за розмовами перспективи створення в найближчі часи держави українського народу, розіп’ятого імперіями. Як український публіцист він прихильник „політичної автономії українців у формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій ... найліпше може виявитись і автономія національна”. А „без політичної самостійності, чи автономії, не може бути і автономії національної” [6, с. 102]. М. Драгоманов висловився також за те, що “вільна Росія може звільнити балканських слов’ян”. М. Драгоманов наголошує, що український народ це органічне ціле. Українська ідея для нього полягає в забезпеченні процвітання рідної нації в колі рівноправних націй. Все підпорядковане утвердженню демократичної, федералістської української ідеї – повернення рідному народові законного місця в індоєвропейському культурному процесі.

На відміну від ідеологів російської імперської ідеї, М. Драгоманов виступив фундатором демократичної, гуманістичної, правової української ідеї. Послідовники українського федералізму бачили існування демократичної, самоврядної на своїй етнічній території України лише у межах демократичної Російської, Австрійської або Слов’янської федерацій. Подвижницька праця М. Драгоманова якраз і стверджувала ідею, що українці є великим

європейським народом зі своєю самобутньою культурою та історією і мають історичне право на своє національно державницьке існування.

І. Франко, як і М. Драгоманов був прихильником федеративної форми державного ладу, і вважав основним принципом майбутньої федерації народів принцип демократичної рівності членів добровільного політичного союзу. Його проект майбутньої федерації народів містив такі положення: створення федерації у межах возз'єднаної України, створення федерації визволених народів Росії, об'єднання слов'янських націй в єдину федерацію, проголошення всесвітньої федерації. І. Франко завжди головну увагу приділяв на здобутки загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи загальнолюдські права, тим самим здобуває і національні, а не маючи національних прав, не відчуєш себе українцем з правами не буде і бажання боротися за незалежність, самостійність своєї держави. Іван Франко писав: „...Повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, а вже на тій основі автономія національності” [16, с. 39].

Примітки:

1. *Андрусак Т.* Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів, 1998.

2. *Багалій Д. І.* Вибрані твори: у 6 т. Т 2.: Джерелознавство та історіографія з історії України. – Харків, 2001. – С. 509 – 526.

3. *Білоус О.* Філософські і суспільно-політичні погляди І. Франка. – К., 1949.

4. *Грабовський С.* та ін. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.

5. *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту та ін. – К., 2006.

6. *Довгич В. А.* Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова. – К., 1991.

7. *Драгоманов М.* Листи до Івана Франка та інших. 1881-1886. – Львів, 1906.

8. *Драгоманов М.* Вибране. – К., 1991.

9. *Забужко О.* Філософія національної ідеї: Україна і Європа // Зустрічі. – 1991. – № 2.

10. *Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст.* / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко та ін. – К., 1995.

11. *Іванченко Р.П.* Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. – К., 2006.

12. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: У 2 ч. Ч. 1. – К., 1994.
13. Комишанченко М. Боротьба Івана Франка за високу ідейність, реалізм та народність української літератури у 70 – х рр. ХІХ ст. – К., 1952.
14. Крук О.А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. – К., 1996.
15. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. – К., 1965.
16. Мазена В. Історіософські ідеї Івана Франка // Київська старовина. – 2000. – № 3.
17. Мельник Я. З останнього десятиліття І. Франка. – Львів, 1999.
18. Панченко М. Неопубліковані листи І.Я. Франка // Літературна критика. – 1940. – № 3.
19. Сарбей В. Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї // Історія України. – 1998. – № 11.
20. Світова та вітчизняна етнодержавна думка. – К., 1997.
21. Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України. – Львів, 1991.
22. Франко І. Ukraine irredenta // Вивід прав України. – Львів, 1991.

Андрій ДМИТРЕНКО

ПОГЛЯДИ М.П. ДРАГОМАНОВА НА ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ

У статті зроблено спробу аналізу поглядів М.П. Драгоманова на геополітичне становище та майбутнє України в руслі федераліських переконань вченого.

Останнім часом політиками, журналістами і науковцями активно експлуатується тема вигідного геополітичного становища України. З вуст політиків регіонального, а інколи й державного масштабу, доводиться чути думки про природність федералістичного устрою в Україні. Наразі особливо актуальним є питання про те, яким бачилось місце України в Європі другої половини ХІХ ст. – в часи інтенсивного націотворення. Неабияку гносеологічну цінність становлять у цьому зв'язку погляди М.П. Драгоманова – одного з

незаперечних авторитетів вітчизняної суспільно-політичної думки другої половини ХІХ ст., видатного українського вченого, педагога, громадського діяча.

Особливо помітною є роль М.П. Драгоманова в контексті об'єктивної оцінки тієї роботи, яку проводила національна інтелігенція України протягом другої половини ХІХ ст. Його політичні і наукові праці у закордонних виданнях, численні намагання наблизити Європу до України, ознайомити європейців із реальним станом і перспективами українського народу, наклали значний відбиток на формування закордонних уявлень у загальноєвропейських процесах.

Тема геополітичних поглядів М.П. Драгоманов широко розробляється у сучасній історичній науці, зокрема такими відомими науковцями, як А. Круглашов, Ю. Бойко, Л. Комзюк, В. Довгич, В. Сарбей, Я. Грицак, О. Скакун, Т. Андрусак. М.П. Драгоманов був одним з тих вітчизняних ідеологів, які наполегливо прагнули обґрунтувати українські національні устремління, спираючись на концепцію права націй на самовизначення. При цьому нові для українців тлумачення легітимності їх політико-правових цілей М.П. Драгоманов розробив, використавши і аргументи національних політико-правових традицій.

Насамперед, М.П. Драгоманов намагався визначити ту систему геополітичних, цивілізаційних координат, у яких перебувала Україна. У першу чергу, варті уваги думки Михайла Петровича про причини поразки українських змагань за національну державність. Він, зокрема, зазначав: „Що народові тому не вдалося досягнути і здійснити свого ідеалу, то се сталося задля положення географічного краю, котрий був на дорозі, куди приходили кочові азіатські народи, а друге, мусив бути в тім самим часі предметом лакомих жадоб великих держав східної Європи. Така головна причина всіх неудач політичних України”[1, с. 86].

Серед історичних причин поневолення українського народу М.П. Драгоманов виділяє Переяславську угоду України з Московським царством. „Польський Дранг нах Остен, при цьому турок і татар, котрий робив сумнівною можливість вповні самостійного існування України і схилив останню до союзу з Москвою. Ідея про цей союз виявилась у 20-х роках ХVІІ ст. і здійснилася у Переяславській унії в 1654 р.”, – писав учений [2, с. 503].

М.П. Драгоманов також висуває „українську ідею”. Спочатку в публіцистичних працях він трактує її як „проблему виживання українства в оточенні братів-слов’ян, романо-германців, угорців, тюрків” [3, с. 84]. Пізніше у нього остаточно сформувалася думка, що „українська ідея” – це концепція еволюційного шляху до свободи і процвітання в міжнародному об’єднанні слов’ян, до яких, відповідно до проекту „Вільна спілка – Вольний союз”, мали приєднатися інші народи. Ідея раціональна, позбавлена містичного месіанства, заснована на глибинному аналізі реальних європейських процесів. Вона має ретроспективу – відродження етнічної пам’яті українства як державного народу, який утворив Київську Русь, Києво-Галицько-Волинську державу, згодом увійшов до Литовсько-Руської і Литовсько-Білорусько-Української конфедерацій, нарешті заснував Українську козацьку республіку. Вона має перспективу – повернення в коло цивілізаційних націй шляхом здобуття політичних свобод. Ієрархію цих свобод можна виразити такою формулою: автономна особа – суверенний народ, вільний народ – незалежна держава, самостійна держава – рівноправна Спілка слов’ян.

Михайло Драгоманов дуже чітко й не раз підкреслював у своїх працях службове, підрядне значення національного начала. Для нього національне – це тільки форма. Він вважав, що українство має бути новоевропейське, космополітичне в думках і національне за формою та ґрунтом. Перспектива української національної революції була чужа М.П. Драгоманову і він науково обґрунтував її недоцільність: „Нова наука природно мусить перевчити письменних людей в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах чи державних змінах та скорих переворотах та повстаннях...” [4, с. 69-70].

Першочерговими кроками „повернення” України до європейської цивілізації М.П. Драгоманов вважав здобуття політичної свободи і єдності українських історичних етнічних територій. Дуже важливим є складений Драгомановим, план внутрішньо- і зовнішньополітичних дій українського національного руху. Одним із першочергових завдань цього самого руху вчений вважав об’єднання усіх українських земель у єдиному політичному організмі.

Михайло Петрович створив власний проект союзної держави – майбутню Російську федеративну демократичну республіку і детально пояснив, чому він визнає за необхідне федералістичний, обмежений суверенітет, а не повністю незалежну державу. Він писав:

„Здійснення певної частини згаданих цілей в Україні Російській, встановлення у Росії політичної свободи, яка приведе за собою міцну організацію інтелігенції на користь власного народу, буде мати рішучий вплив на ту боротьбу, яка ведеться Австрійській Україні проти національно-соціального гніту над нашим народом” [5, с. 33].

М.П. Драгоманов висловлював цю думку спираючись на наступні факти. По-перше, слабкість самого українського національного руху, який тільки-но постав як впливова національно-культурна і, меншою мірою, як національно-політична сила. По-друге, переконання Драгоманова в тому, що українці у тогочасних політичних умовах не мають ані найменших шансів, ані достатніх сил визволитися водночас і від Росії, і від Австро-Угорщини навіть шляхом збройного повстання. По-третє, за українським народом не було жодної зовнішньої політичної сили в Європі та й у цілому світі, яка б підтримала їхні сепаратистські прагнення.

За тих умов належало „задовольнитися” саме федералістичною програмою, яка мала на меті: по-перше, домогтися здійснення територіального об’єднання українських земель; по-друге, забезпечити досягнення якомога ширшої політичної свободи, простору для всебічного національного розвитку України; по-третє, створити належні умови для досягнення подальших стратегічних національних цілей. „Соборницький” характер і федералістичні орієнтири зовнішньополітичних аспектів думки М.П. Драгоманова творили цілісну систему концепції вченого.

Ключовою для розуміння суті концепції М.П. Драгоманова є його теза: „Незалежність певної області чи нації може бути досягнута або її повним виділенням в окрему державу (сепаратизм), або забезпеченням її самоуправління без цього виділення (федералізм)” [6, с. 229]. Наразі Михайло Петрович не протиставляє федералізм незалежності, а розглядає його як одну з форм її досягнення.

Політична автономія України, на думку Драгоманова, повинна забезпечити національну незалежність, здійснення „завдань її внутрішньої і зовнішньої політики”, усіх суттєвих інтересів морального та матеріального життя, можливість для українського народу бути „господарем у домі”, повернення її до сім’ї великих культурних європейських націй.

Концепція М.П. Драгоманова, вказуючи на найдоцільнішу в той час форму національного самовизначення, передбачала досягнення повної самостійності для вільної спілки громад (федерації) на всій території України. Федералізм ученого є класичним виразом

демократично-ліберального підходу до суспільства як арифметичної суми одиниць. Свобода кожної одиниці стоїть у центрі уваги Драгоманова. В своїй системі федерацій він розглядає об'єднання за географічним принципом, навколо басейнів річок чи гірських систем, цілком нехтує національним моментом. Устрій позбавлений державних і національних зв'язків є його ідеалом. Свобода людини тут доведена до абсурду. Вона перетворюється в "самоволю". Людина в драгоманівському федералізмі стає ціллю для самої себе. Вона позбавляється соціальних обов'язків і традицій, що надавали понад індивідуального значення її життю. Ціль життя матеріалізується, стає сенсуально-обмеженою, отже виступає в суперечності з самою духовною природою людини. Міркуючи далі, він говорив: „І громада мусить бути спілкою вільних осіб. Од дійти до того, щоби спілки людські, великі чи малі, склалися з таких вільних людей, котрі по волі посходилися для спільної праці й помочі в вільні товариства – це є та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім неподіб на до теперішніх держав, своїх і чижих, виборних чи невиборних. Ціль ця зветься безначальство: своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей” [4, с. 40-41].

М.П. Драгоманов розумів надзвичайну відповідальність свого завдання: з'ясувати наскільки масова народна свідомість готова до сприйняття перспективних політичних програм, що пропонувалися діячами українського руху, які ідеї можуть знайти відгук, а які – опір серед селянства і робітництва, інтелігенції, інших верств українського народу. Саме тому вчений протягом десятиліть глибоко і критично досліджував народну творчість як один з проявів колективної свідомості українців. У цих дослідженнях він чітко ставив питання: чи присутні у свідомості народних мас національно-політичні ідеали, уявлення про власну державність, її роль і значення.

Аналізуючи українську народну творчість, історичні пісні, думи і перекази М.П. Драгоманов дійшов висновку, що народній свідомості притаманні досить чіткі уявлення про причини знедоленості українців, про своїх героїв та антигероїв. Люди чітко уявляли, якої державності, яких політичних і соціальних порядків вони бажали, а які засуджували. Спираючись на величезний фактичний матеріал, що фіксував різні аспекти національної пам'яті, вчений зробив висновок про те, що люди бачать як ідеал власної державності: „...ніде не побачимо в піснях, щоб українці думали про заклад своєї, окремішньої од Москви держави” [7, с. 64]. Причини такого стану масової політичної думки М.П. Драгоманов пояснював

тим, що саме держава є головним зряддям і формою організації національних сил, а без неї національне життя набуває рис неповноцінності, незавершеності.

При цьому М.П. Драгоманов категорично заперечує песимістичний чи зневажливий погляд на українців як на таких, що не є окремим народом, нацією, з усіма, в тому числі і політичними наслідками такого визначення. Полемізуючи з прихильниками теорій, які заперечували існування українців як окремої нації, він говорив: „Ні, українці така осібна порода й навіть самі це добре знають, - вони не люблять і панування над собою чужих держав, – та тільки не мають думки про власну державу” [4, с. 40-41].

Михайло Драгоманов вважав, що ідеал власної державності може бути принесений у національну свідомість її елітою, насамперед, інтелектуальною. Тому спочатку потрібно „повернути” до народу його втрачені вищі прошарки, націоналізувати власну інтелігенцію.

М.П. Драгоманов висловлювався на користь найактивнішої української політики в регіональному та континентальному європейських масштабах. Власне, на його переконання, „українське питання” як складова частина майбутнього політичного устрою Європи могло вирішуватись лише через погодження українських національних прагнень із подібними ж устремліннями східноєвропейських народів. При цьому він враховував як потребу відшукати надійних союзників у національній боротьбі України, так і необхідність утворення сприятливого зовнішньополітичного оточення для майбутньої вільної України.

Примітним є те, що складне, хоча теоретично й привабливе конструювання Драгомановим засад східноєвропейського федералізму, його наголос на потребі найтіснішої співпраці і взаємодії народів регіону потім неодноразово буде обговорюватись як українською політичною думкою, так і в колі закордонних політиків (зокрема, вони явно співзвучні з сучасними проектами „Балто-Чорноморського союзу” та „Союзу Незалежних Держав”). М.П. Драгоманов, говорячи про потребу „узгодженого” визволення східноєвропейських народів з-під влади трьох імперій – Російської, Австро-Угорської, Османської – негативно ставився до „польського сепаратизму”. І справді, без консолідації та координації польської та української боротьби за національну та політичну свободу саме українці могли опинитися у становищі геополітичних аутсайдерів, після розпаду імперій Центральної та Східної Європи. Передбачаючи

таку можливість вчений застерігав співвітчизників: „Це відділення могло б здійснитися тільки при допомозі Германської імперії, котра б поставила польську область у підлегле щодо себе становище. Ось чому ми тепер подали би голос проти всілякої підтримки українцями польського сепаратичного руху і поставили би ціною зусиль українських політичних діячів у зносинах з поляками – залучення останніх до програми перетворення Росії на вільно-союзну державу” [5, с. 42].

Геополітичне становище України М.П. Драгоманов розцінював як особливе і, відносячи її до духовного центру Європи, вважав європейським форпостом. На його думку, українці опинилися розп'ятими між імперіями, між Заходом і Сходом, між Північчю і Півднем, між християнським і мусульманським світами, між католицькою і православною цивілізаціями. Протягом століть історична місія українського народу полягала в збереженні геополітичного статусу-кво в самому центрі Європи. Характерно, що українці весь час трималися своїх етнографічних берегів, не посягаючи на чужі території, а лише втрачаючи власні.

Таким чином, ми можемо сміливо констатувати, що Михайлові Петровичу Драгоманову належить кілька вагомих історіософських висновків, що свого часу, більшою чи меншою мірою, були покладені в основу української національної політичної думки. По-перше, він обґрунтовано довів нерозривність вирішення „українського питання” з загальнополітичними процесами на Європейському континенті. По-друге, наголосив на необхідності проведення активної політики для розв'язання цього питання не як виключно „внутрішньо українського”, щонайменше, з-поміж інших проблем влаштування народів Східної Європи на засадах втілення у життя прав нації на національне самовизначення. По-третє, М.П. Драгоманов зробив вагомий внесок у визначення напрямків, засобів і пріоритетів „зовнішньополітичної” діяльності українського національного руху з перспективою переростання цієї активності у політику „автономної” України. По-четверте, він намагався знайти відповіді на принципово важливі для співвітчизників питання – де і серед кого можна і треба шукати підтримки українському національному рухові, якою може бути послідовність боротьби за національні і державні цілі українства.

Примітки:

1. Драгоманов М. Література українська, поскрібована радом російським. Справазданне, представлене конгресови літературному в Парижі, 1878 р.(пер. із фр.) // Сучасність. – Мюнхен, 1976. – Ч. 7-8.
2. Драгоманов М. Гурманство на Востоке й Московщина на Западе // Политические сочинения. – Париж, 1906. – Т.2.
3. Довгич В. Українська ідея в політичній теорії М.П.Драгоманова // Індо-Європа. – 1992. - № 1.
4. Драгоманов М. Громада. – Женева, 1878. – Т.1.
5. Драгоманов М. Вольний Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. – Женева, 1884.
6. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1889). – Женева, 1881. – С.13.
7. Драгоманов М. Політико-соціальні думки в нових піснях Украинского (малоруського) народу // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і писемність. – Львів, 1906. – Т. III.

Олександр КИРІЄНКО

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ ПРО НАЦІЮ І НАЦІОНАЛІЗМ

У статті розглядаються погляди М.П. Драгоманова на націю, націоналізм та космополітизм у контексті суспільно-політичної історії ХІХ ст.

Проблема універсального визначення поняття нації та націоналізму залишається актуальною на сьогоднішній день. Оскільки, дефініції цих понять набували в різний історичний проміжок часу свого контексту, змістового наповнення, часто негативного та навіть ворожого. На сьогоднішній день проблема універсальї й досі відкрита, як стверджують дослідники цього питання до єдиного визначення поняття нації та націоналізму врешті-решт прийти і не вдасться, адже кожна галузь наукового знання намагається надати власного визначення, де б головним визначальним чинником виступав певний елемент (історичний розвиток, духовно-традиційна єдність, держава, політичний розвиток і т.д.) [6].

Михайло Петрович Драгоманов, як один із видатних українських мислителів європейського масштабу, теж звертався до проблеми визначення поняття нації, націоналізму змістового наповнення цих категорій. Він практично був одним із засновників такої молодшої галузі наукового знання як націологія [1]. Тому його розуміння цих понять вкрай для нас важливе, оскільки воно відображає дух і знання епохи ХІХ ст. століття – століття, в якому знаходяться корені і основний розвиток української модерної політичної нації, процеси формування національної ідеї та національної свідомості.

На основі аналізу праць М.П. Драгоманова, інших дослідників, зроблено спробу з'ясувати позицію українського мислителя щодо розуміння і змістового наповнення понять “нація” і “націоналізм”. Наразі політичні погляди М. Драгоманова досліджували О. Бочковський, Б. Кістяківський, П. Феденко, О. Скакун, В. Лукаренко, Т. Панько, А. Круглашов та інші вчені.

До розгляду питання нації і національного руху М. Драгоманов звертався в серії своїх праць: „Діалоги про українську національну справу”, „Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876)”, „Переднє слово до Громади 1878р.”, „Что такое украинофильство”, „Чудацькі думки про українську національну справу”.

Власне поняття “нація” М. Драгоманов виводить з латинського „націо” – порода, народ [4, с. 467]. Людство Михайло Петрович називає сукупністю націй. В поняття нації він вкладає сукупність ознак індивідуумів, що населяють певну вітчизну. Національність, як сукупність ознак, властивих певній кількості індивідуумів, є неодмінна умова їх асоціації між собою, зруйнувати цю умову – значить розбити союз на атоми, на окремі елементи, проте, які все одно будуть носіями певних ознак. До головної ознаки нації М. Драгоманов відносить мову і говорить, що остаточно наука ще не виокремила всіх ознак. До другорядних ознак, а саме, на думку М. Драгоманова, тих, що радше відчуюються, а ніж піддаються осмисленню, він відносить національні схильності, вміння, звички і т. ін. [3, с. 448]. Найкращою умовою розвитку національно-людських рис вчений вважав вільний національний розвиток при вільному спілкуванні між націями [4, с. 467].

Націю Михайло Петрович представляє як особливу духовну єдність, якій природно бути об'єднаною. „Коли який народ був поділений між кількома державами і це перешкоджало частинам

цього народу жити вільно, то люди в тих частинах змагались до того, що поєднатись у одну державу”. Прикладом такого змагання М. Драгоманов називає італійський народ [4, с. 466]. „Для правильного розвитку народів – їм треба мати державницьку незалежність” [2, с. 7]

Нація не завжди має ототожнюватися з державою, М. Драгоманов виділяє і бездержавні нації: „національність сама по собі одно, державна єднота національності – друге”. Він наводить приклад Швейцарії, де уживаються різні нації без гноблення [4, с. 467]. На думку мислителя, надмірний централізм породжує національний автономізм, зерна якого зародились із культурного універсалізму [4, с. 504].

Протилежним національній ідентифікації та національним рухам є явище космополітизму. На думку українського мислителя, космополітизм зародився ще 500 років до Р.Х., згодом це явище перекочувало до християнства, влилось в католицизм і остаточно поглинуло нації, об'єднавши їх чимось загальним, окремі нації почали називати себе членами однієї родини і звалились християнами нації італійської, французької, німецької та ін. Першого удару по такому латинському космополітизму завдала Реформація [4, с. 470]. Подальше вироблення національного виходило з неприязні до інших націй. Михайло Драгоманов приводить це на прикладі французів і німців. „Національність – це річ найголовніша для людини, а всесвітня людність – то щось навіть гидке” [4, с. 475] „Все, що може виходити в громадських справах з етнографічного національного почуття – це змагання до національної незалежності” [2, с. 164].

М.П. Драгоманов відмічав певне відставання в політичному житті Росії з Україною, власне, він говорив, що “в XIX ст. у нас проходили європейські процеси XVII-XVIII ст. і наш ідеал схилився до монархізму, який не передбачав національну свідомість, національне виокремлення. А тому ідеї національного автономізму українців прийшли не в українській одежі, не на українській мові, а разом з європейськими ідеями лібералізму і демократизму. Через те, що європейство потрапляло до нас через столиці Москву і Петербург воно приходило російською мовою” [2, с. 162].

Національна свідомість, ключова категорія нації, формується і, насамперед, залежить від науки і письменства, а тому М.П. Драгоманов наполягав на крайній необхідності їх розвитку. Він вважав, що “за п'ять-десять років українське письменство змогло б пробитись за кордон і підняло б національну свідомість в широкій

українській громаді”.[4, с. 546] Але цей розвиток не передбачає виключної гри лише на українському етнографічному почутті, він також передбачає наслідування загальноєвропейських ідей та досвіду. Без європейських ідей український етнографічний патріотизм не може набути ваги справді корисного напрямку для нашого народу [2, с. 162].

Безпосередньо про становище українства М.П. Драгоманов казав, що українську національність непотрібно відроджувати, бо вона і не вмирала, а існувала завжди і продовжує існувати і нині, хоча в Росії вона існує у вигляді так званого „простонароддя”, розвиток української нації пригальмував, але не зупинився. Гальмування відбувається через відділення простого народу від свого мозкового центру, немає взаємозв’язків і взаємовпливів між вищими і нижчими верствами населення („ендосмос” та „ексосмос” – авт. М.П. Драгоманов) [3, с. 477]. Причиною такого розриву український вчений вважає заборону українського друку, а відтак найпершим завданням для української нації, на його думку, є відміна царської цензури [4, с. 544].

М.П. Драгоманов завжди вказував на те, що він українець, відзначаючи в такий спосіб свою належність до української нації, але націоналістом він ніколи не був. На закид у націоналізмі, зроблений проти нього часописом „Вперед”, він відповів: „Вважати нас за націоналістів може лише той, хто ніяк не звикне до того, що є люди, котрі говорять про ті національності, про які мовчить державна і панська школа, і хто через це не згадує про націоналізм, коли чує про соціалістичні партії німецької, французької, польської чи, навіть, про якусь всеросійську партію, але згадує про нього відразу ж, як тільки встане розмова про мужицькі й недержавні національності” [7].

Михайло Петрович весь час виступав проти надмірного патріотизму, як він його називав „галущаним”, вважав, що такий історичний патріотизм і націоналізм давно в Європі означається як шовінізм і сприймається виключно як політична хиба, також його все більше турбувало, що склад українофільських гуртків стає все менш освіченим, менш європейським. Українофіли почали відкидати майстерність і спадщину класиків російського письменства [4, с. 477]. Причиною таких тенденцій М.П. Драгоманов вбачає в урядових утисках, які подразнюють українців і примушують їх переоцінювати вартість національного в історії і житті [4, с. 484].

„Розмовляючи про людей наших і чужих, – писав М.П. Драгоманов, – ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти

яку-небудь незгоду між людьми, неоднакової породи. Ми говоримо погано про ляхів, москалів, жидів, німців, не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву або не дбають про нього. То люди панського, попівського роду, чиновники, купці” [4, с. 552].

Найголовнішою ознакою національності українців М.П. Драгоманов називає українську мову, що збереглась самостійною та відносно чистою. “Українська мова має неодмінно піти в середню і вищу школи – це буде перший крок, далі – зріст української літератури, земська автономія давали б можливість розширяти вживання української мови до обов’язковості. Чим скоріше і наполегливіше займатись цією справою, тим швидше досягнеться українська вільність і автономія” [4, с. 553].

Щодо наступних національних ознак, то Михайло Петрович зазначає, що “коли на них впливають історія і географія, то в них є багато перемінного, стільки ж доброго, скільки і хибного” [4, с. 555]. М.П. Драгоманов відмовляється від абсолютизації національних святощів, оскільки будь-яка з них має обмежений характер. “Звичаї теж можна сприймати за національну ознаку, але не абсолютну. Адже серед звичаїв треба зробити вибір: одні плекати, а інші змінити” [4, с. 558].

Релігію як національну ознаку український мислитель взагалі виключає, мотивуючи це тим, що релігія це продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального характеру, до того ж сам народ може відвідувати храми різних конфесій чи навіть сповідувати різні віри [4, с. 556]. Він виступає проти фетишизації якихось окремих святощів, як приклад, мислитель наводить фетишизацію кириличної азбуки, юліанського календаря; культ національної мови протиставляється іншим мовам і т.д. М.П. Драгоманов каже, що такі справи навпаки шкодять національному будівництву, вони сіють розбрат, підрубують корінь національної свідомості.

Наприкінці своєї праці „Чудацькі думи про українську національну справу” Михайло Петрович підсумовує власні міркування про націю і національну справу: „Немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, не може й бути національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачати напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. ... Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ

політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а в купі з ним й його національності: охороні і зростові того, що в ній є доброго” [4, с. 558].

Таким чином, ми бачимо, що Михайло Драгоманов намагався всесторонньо розглянути проблему визначення та ознак нації, національного руху, розглянути український аспект цієї проблеми, виокремити суперечності та хиби українського національного будівництва, сформувані власне бачення шляху розвитку української національності.

Примітки:

1. Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1992.
2. Грінченко Б.Д. Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
3. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство // Вибране. – К., 1991.
4. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1994.
5. Драгоманов М.П. Переднє слово [до Громади 1878 р.] // Вибране. – К., 1991.
6. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К., 1996.
7. Кістяківський Б. Вибране. – К., 1996.

Олексій СИЧ

М.П.ДРАГОМАНОВ І ПРОБЛЕМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті аналізуються погляди М.П Драгоманова на українське суспільство в контексті сучасних суспільних трансформацій та проблеми становлення громадянського суспільства в Україні початку ХХІ століття.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. усе більший інтерес дослідників викликають проблеми взаємовідносин між людиною і суспільством, з одного боку, та суспільством і державою з іншого.

Особливо гостро ці проблеми постали на пострадянському просторі, соціальна структура якого досить повільно, проте все ж трансформується від радянської моделі до нової моделі характерної для західних демократій.

Україна, що постала як незалежна держава внаслідок розпаду СРСР, зіткнулась із низкою викликів соціально-економічного та суспільно-політичного характеру відповіді на які вона поки що не дала. Багато в чому подолання проблем українського суспільства наукова та політична еліта пов'язує зі становленням “громадянського суспільства” в нашій державі.

На наш погляд, в сучасній Україні йде процес самоорганізації українського суспільства відповідно до його матеріальних потреб та культури. Фактично на нинішньому етапі суспільного розвитку в Україні відбувається завершення становлення економічної структури суспільства, реальної основи, над якою в таких випадках, на думку теоретика марксизму В.І Леніна, має поставати політична, юридична надбудова та відповідна форма суспільної свідомості.[5, с. 7; 3, с. 318]

У розумінні суспільних процесів пов'язаних з становленням громадянського суспільства в Україні ми вважаємо за необхідне поглиблене дослідження теоретичної спадщини українських мислителів минулого, що за об'єкт свого дослідження брали українське суспільство. Тому аналіз розробки проблеми громадянського суспільства в творчій спадщині М.П. Драгоманова є актуальним. Наукова новизна нашого дослідження обумовлена необхідністю розглянути погляди М.П Драгоманова на українське суспільство в контексті сучасних суспільних трансформацій та проблеми становлення громадянського суспільства в Україні.

Проблема розробки теоретичних засад громадянського суспільства в творчому спадку М.П. Драгоманова залишається поза увагою дослідників. Деякі аспекти її висвітлено у роботах С. Петлюри, М. Бернштейна, Ф. Савченка, М. Поповича, І. Міхутіна, О. Міллера, Я. Грицака, М. Катренка, Ю.Левенця та ін.

“Громадянське суспільство, – зазначає сучасний дослідник В. Ткаченко, – це певний механізм неформального соціального партнерства, який уможливорює підтримання балансу існуючих інтересів у суспільстві та їх реалізацію. Громадянське суспільство передбачає свободу асоціацій індивідів, коли добровільні об'єднання та організації виражають інтереси і прагнення певних верств населення. Союзи підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато

інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками виробництва й обміну, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь. Підґрунтям і ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності та відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, виокремленість різних груп і верств у ньому, множинність незалежних політичних сил і партій, недиректовано формована громадська думка і, найголовніше, вільна особа з розвиненим почуттям громадськості і власної гідності”[2, с. 295].

Саме на такий аспект вказував і М.П. Драгоманов, говорячи про те, що “велика купа людей, скільки їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й Вільним товариством” [2, с. 295]. Вчений підкреслював, що Україна мусить стати товариством, “спількою вільних громад, вільних в усіх справах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть, і не там де вони сидять”[2, с. 295]. Михайло Петрович був переконаний, що “насправді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спількою може бути спілка товариств, котрі просто й через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожитніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч” [2, с. 296]. “Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спількою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства – це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних” [4, с. 42]. Такі погляди М.П. Драгоманова вели його до сповідування доктрини анархізму (безначальства), та ставлення до всякої державності з принциповою недовірою [1, с. 169].

Необхідно зазначити, що в деякій мірі погляди українського мислителя співзвучні з ідеєю громадянського суспільства у німецького філософа Г. Гегеля. Для якого громадянське суспільство було відмінністю, що постає між сім'єю й державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше як формування держави, бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самостійне

має мати перед собою, щоб існувати. Створення громадянського суспільства належить, між іншим, до сучасного світу, який тільки й віддає належне всім визначенням ідеї. Якщо держава представляється як єдність різних осіб, як єдність, що є тільки спільністю, то цим мається на увазі тільки визначення громадянського суспільства [2, с. 296].

М.П. Драгоманов не вважав, що становлення вільних громад і товариств є чимось новим для України. “Наша Січа Запорозька була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куреня, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою вояцькою й господарською, котра працювала спільно й вживала своє добро в спільному будинку. Всі 38 куренів склали товариство січове. Товариство облядало усім добром на землі своїй і ділило щороку по жеребу між куренями те, з чого найбільше жили товариші: річки. Хто хотів “лисити”, звіря ловити, ті склались на час роботи в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінна й січова була виборна на рік або поки вгодно товаришам. Правда, як ми це вже спом’янули вище, такі товариські порядки не розширялись в Січі на всіх людей і на все господарство. У січовиків було поспільство; вони давали заводити по хуторах займанщину. У них появились і піддані. Окрім того, порядну згоду вмели держати січові товариші тільки по куренях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя. Та ніхто ж і не дума, щоб в XVII ст. та ще при такій колотнечі, яка була тоді по наших сторонах, могли бути якраз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись” [2, с. 297].

Така ідеалізація М. П. Драгомановим січового товариства, на наш погляд, багато в чому обумовлена тим, що сам український вчений у своєму світогляді був прихильником ідеалу безначальства та демократії і тому бачив у козацтві хоч і стихійну, проте творчу, самоорганізуючу енергію народних мас спрямовану на підкорення простору та ліквідацію загрози фізичного знищення.

Михайло Петрович вважав, що становлення суспільства, “де буде своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств, можливе тільки тоді можуть бути й в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрих скрізь і заводиться панство й багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить також, щоб не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство й начальство, а віра заводиться незгоду між

людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегшити людям чорну роботу, щоб люди не могли ділитись на чорноробів і білоробів, щоб кожний робив чорну роботу й мав час і для білої роботи, для вправи громадських діл, для науки, котра тепер тільки в руках панства або доводить до панства вчених людей над невченими. А це все речі нелегкі й неблизькі” [2, с. 297].

Тут вчений акцентує свою увагу на тому, що такі соціальні зміни мають відбуватись у всьому світі. При цьому, в характерному для ХІХ ст. дискурсі, він обґрунтовує проблему ліквідації соціальної нерівності шляхом просвітництва мас на основі здобутків світової науки. Проте слід відзначити, що сучасна теорія громадянського суспільства не передбачає ліквідації соціальної нерівності, але говорить про необхідність сприяння згладжуванню соціальних протиріч.

М.П Драгоманов вважав, що в “Західній Європі й Америці єсть вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків. То партія соціальна, громадська, соціалісти-громадівці. Почавшись серед деяких людей з самого панства й купецтва, котрі провели далі думки ХVІІІ століття про волю й щастя кожної особи, думки громадські дедалі притягали до себе і чорноробів і людей великої науки й розуму і тепер стали вже чималою силою, на котру мусять вважати й байдужі й вороги. Дедалі й люди вчені, котрі й не зовсім належать до громадівців, згоджуються на ту чи іншу з їх думок або викладають свої думки про громадські порядки недалеко од самих гарячих громадівців”[2, с. 298]. “Корінні думки в європейських громадівців все-таки одні, а таке чи інакше впорядкування громад малих і великих по тих думках зробиться скорше силою потреб людських, ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над виробкою позиточних людям речей господарських (економічних) чи то малими, чи великими купами й спілками людей, ніж думками (політичними) про порядки державні й противодержавні й перемінами в державних порядках або скасуванням тих порядків через повстання”[1, с. 169].

Таке бачення українським мислителем засад громадянського суспільства є співзвучним баченню Г. Гегеля, “де кожний собі мета, а решта для нього ніщо. Однак без відносин з іншими він не може досягти всіх своїх цілей: тому ці інші – це засіб для досягнення певної мети. Однак певна мета через відносини з іншими здобуває форму загального й задовольняє себе, співвдовольняючи водночас благополуччя іншого”[2, с. 301].

М.П. Драгоманов вважав, що “поступ у громадівських справ може відбутись тоді, коли найбільша частина мужицтва зрозуміє те, як йому взяти всі свої справи безпосередньо в свої власні руки. До цього кінця веде все, що робить тепер по всьому світі, навіть і те, що обдира мужицтво та, щоб ліпше те робити, збира його в великі купи, в котрих те мужицтво пізнає свою силу. До цього кінця ведуть всі теперішні порядки, котрі своїм здирством і байдужістю до добра вселюдського показують мужикам марність надії на кого – небудь, окрім самих себе. Ця природна сила не тільки доброго, але й усякого злого часом ще більше посува мужицтво до нових порядків, ніж усякі проповіді”[2, с. 313]. За М.П. Драгомановим “сила зросту нових громадівських порядків значить не стільки в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасуванні державних порядків, скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всіх громадах якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових”[2, с. 313].

Отже, побудована М.П. Драгомановим конструкція “безначальственного” суспільства спирається на збільшення ролі суспільних взаємозв’язків проявом яких є невеликі громади та товариства, утворенні внаслідок приватної необхідності. Вчений бачить у козаччині певний варіант предтечі для громадянського суспільства і обґрунтовує цим іманентну здатність українства до інтеграції та самоорганізації, що є важливими чинниками в становленні громадянського суспільства. Михайло Петрович вказує на негативні чинники, що перешкоджають формуванню громадянського суспільства в Україні. Серед них він виділяє соціально – економічну поляризацію та неосвіченість народних мас. Тому з подоланням цих проблем вчений пов’язував перспективи становлення засад громадянського суспільства в Україні.

Хоча й становлення громадянського суспільства драгоманівського зразка пов’язане з процесами світового розвитку (а не з розвитком суспільства в межах однієї держави), проте держава при цьому, на думку вченого, є дуже важливим чинником у становленні нової системи суспільних зв’язків, так, як саме вона є тим елементом котрий протистоїть громадянському суспільству і водночас тим елементом, який обумовлює його існування.

Примітки:

1. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство. – К.2000. – С.169.
2. Драгоманов М.П. Переднє слово [до "Громади" 1878р] // Вибране. – К., 1991.
3. Кремень В. Ткаченко В. Україна шлях до себе: проблеми суспільної трансформації. – К., 1999.
4. Політична історія України. ХХ століття.: у 6-ти тт.. – Т.1. – К., 2002.
5. Як робити революцію (Тактика політичної боротьби робітничої партії. За працями В.І. Леніна 1894-1923 рр.) / Упорядник Рудницький Б. – К., 2003.

Олександра АНДРІЄВСЬКА

ТЕМА ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ТА ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У ПРАЦЯХ М.П. ДРАГОМАНОВА

У статті викладається авторський погляд на проблему значення теоретичної спадщини М.П. Драгоманова для розвитку ідеї єдності українського національного руху та піднесення національної свідомості народу в другій половині ХІХ- на початку ХХ ст.

У середині ХІХ ст. в Україні розпочався якісно новий етап національного руху, в якому провідну роль відігравала національно налаштована інтелігенція, а народні маси були більше зайняті соціальними проблемами. [1, с. 7]. Основною формою національної суспільної організації того часу стали "громади", а одним з організаторів громадівського руху виступив Михайло Петрович Драгоманов.

Постать цього непересічного громадського діяча, його багатющий творчий спадок завжди привертала до себе увагу дослідників оригінальністю та вагомістю думок, глибиною аналізу та новизною висновків у тому числі й в царині національного українського визвольного руху як частини європейського національно-демократичного поступу. Його твори друкувалися, переважно за кордонами Російської імперії, яку він змушений був залишити. Але не зважаючи на вимушену еміграцію автора окремі

його твори друкувалися і в відомій своєю реакційністю царській Росії. Натомість у широко “демократичній” більшовицькій державі на саме прізвище М.П. Драгоманова, не кажучи вже про його твори, було накладене повне табу, не в останню чергу через те, що погляди мислителя на вирішення національного питання були скоріше помірковано демократичними аніж революційними.

Не дивно, що в роки хрущовської відлиги молоді “шестидесятники” з захватом почали вивчати творчу спадщину Михайла Драгоманова. Цьому сприяла публікація його праць [2]. Вивченню життя та творчої спадщини М. Драгоманова, насамперед літературної, присвячена монографія Д. Заславського та І. Романченка [3]. Наукове дослідження громадсько-політичної діяльності М. Драгоманова дослідила молода, тоді викладачка історичного факультету Київського державного університету, а нині відомий історик і письменниця Р.П. Іванова (Іванченко) [4]. Але подальші роки комуністично-брежнєвського застою, знову на довгі десятиліття, викреслили ім’я Михайла Петровича Драгоманова з української науки. Лише з відродженням незалежності України в 90-х рр. ХХ ст. вітчизняні науковці змогли повернутись до детального вивчення діяльності та наукового доробку цієї визначної постаті в українській науці та суспільно-політичному русі другої половини ХІХ ст. Уже 1991 року, в серії “Пам’ятки історичної думки України”, друкуються окремі вибрані твори М.П. Драгоманова [5]. З’явилися нові дослідження з різних аспектів наукової творчості М. Драгоманова [6, с. 1].

Однак вчений, мислитель, педагог і громадський діяч, яким був Михайло Петрович, залишив по собі таку багатющу наукову спадщину, що охопити одразу всю її проблематику в такий короткий час неможливо, як неможливо в одночасся збагнути глибину творчої думки генія. Дуже багато аспектів його багатогранного світогляду ще потребують глибоких досліджень. Серед них і такі важливі проблеми як єдність українського національного руху і завдання піднесення національної свідомості народу. Ці питання розглядаються у багатьох працях М. Драгоманова: “Что такое украинофильство?” [5, с. 430-457], “Чудацькі думки про українську національну справу” [5, с. 461-558], “Шевченко, українофіли і соціалізм” [5, с. 427-429], “Автобиографическая заметка” [2, т. 1, с. 39-45], “Листи на Наддніпрянську Україну” [2, т. 1, с. 432-459], “Передне слово (до “Громади”)” [5, с. 276-326] та ін.

Кожну історичну особистість варто розглядати не лише як громадського діяча, а й як людину, що виросла в певному оточенні, і сама харизматична особистість впливає на своє оточення, харизма та особистісні риси роблять її відомою. М.П. Драгоманов жив у той час, про який писав: “Значение Малороссии в русской истории и жизни до сих пор ещё хорошо не выяснено в общем сознании. На неё смотрят как на одну из незначительных провинций России, которая ничем особенным не отличается от других, или как на край, который если и имел свою собственную историю, то эта история и эти отличия имеют слишком местный интерес, как, например, особенности истории и быта какого-нибудь бывшего казанского или астраханского царства. Но весьма редко смотрят как на страну, имеющую, оригинальные особенности и в то же время общие всему русскому миру, только своеобразного развития черты истории бытия, не будь которых, история и даже нынешнее состояние всей Руси было бы далеко не таково, как теперь, и которых роль далеко ещё не кончена, и которые, напротив, призваны играть немаловажную роль в будущем России” [5, с. 5-6],”не знають, що просвещение Руси началось на Юге, в Киеве, что здесь было раньше распространено христианство, что здесь началась письменность. Здесь писались летописи, пели Боян и автор “Слова о полку Игореве” [5, с. 6].

Вплив М.П. Драгоманова на український національний рух величезний і більшість його порад наступникам є актуальними і сьогодні, наприклад, ті, що стосуються єдності демократичного національного руху [1, с. 39]. Основна з його порад, полягала в тому, щоб стати “політичною партією”, українцям потрібно спрямувати свої зусилля на досягнення в Російській імперії особистої свободи. Українцям, підкреслював він, необхідно виступати не стільки з національними ідеями, скільки з ідеями автономними і федеральними “тільки автономія самих дрібних куп людських, може примирити всі теперішні сварки між породами людськими”, це за його словами, було важливішим, ніж намагатись “здобути для України більше чи менше централізовані осібні державні порядки” [5, с. 321]. Подібними думками й керувалися, очевидно, діячі української революції 1917-1921 рр. Проте, російська демократія як тоді, так і тепер не досягла ще того рівня, коли могла зрозуміти потребу України навіть у автономії, не кажучи вже про державність. Ця настанова М.П. Драгоманова була розрахована на європейське політичне світобачення сучасного рівня, і не могла бути здійснена в умовах імперського російського світогляду в будь-якій формі. Тому

лише досягнення повної державної незалежності стало метою українського національного руху вже з кінця 1917 р. і лишається таким до сьогодні.

Однією з причин втрати українцями національних прав М. Драгоманов бачив низький рівень національної свідомості. Тому, на його думку “українолюбцям необхідно потурбуватися про її піднесення”. А оскільки національна свідомість дуже залежить від науки і письменства, “то й слід, передовсім, самим подбати про їхній розвиток” [5, с. 494]. На жаль, це завдання і досі залишається одним з найважливіших для формування справді незалежної української держави.

Михайло Петрович радив українським політичним діячам пильно прислухатися до європейської політичної думки і праці, будувати свою працю на ширшій основі. Вони мали стояти “ногами і серцем” на Україні, а свої голови тримати в Європі, руками ж “обіймати по меншій мірі всю Слов’янщину” [5, с. 404]. Ну хто б пояснив це деяким нашим сучасним політикам?

Учений вбачав шлях до політичної незалежності в розвитку письменства та власної науки, в їх постійному контакті з передовою думкою Європи [5, с. 494]. М.П. Драгоманов усвідомлював також величезне значення державності джля кожного народу, а особливо для українського. Але він зауважував, що державність, це ще не все. Тільки національний зміст і характер цієї державності забезпечить її народу повноцінну свободу [5, с. 293-294].

Як бачимо, М.П. Драгоманов дотримувався думки, що в боротьбі за національну, політичну свободу українського народу необхідно йти разом з усім людством, єднатися в кращих пориваннях із Європою та всім слов’янським світом, піднімати патріотичний дух власного народу, його самосвідомість, розвивати власну культуру та науку.

Примітки:

1. Катренко А.М., Беззуб Ю.В. Український національний рух ХІХ століття. К., 1997.
2. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1-2. – К., 1970.
3. Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. – К., 1964.

4. *Иванова Р.П.* Место Михаила Драгоманова в общественно-политическом движении России и Украины XIX – начала XXвв. // Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – К., 1967.
5. *Драгоманов М.П.* Вибране. – К., 1990
6. *Штрихи* до наукового портрета Михайла Драгоманова. Збірник наукових праць. – К., 1991.

Євген КОСТЮК

ГРОМАДСЬКИЙ ВИМІР СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.П. ДРАГОМАНОВА

У статті розглядаються погляди М.П. Драгоманова, на питання самоорганізації суспільства та розбудови його громадських інституцій. Обстоюється думка про утопічність драгоманівської теорії громадського самоуправління.

В умовах сучасної України, коли декларовано потребу в побудові громадянського суспільства, вкрай важливим є розгортання діяльності громадських об'єднань. Справжнє громадянське суспільство є настільки самоорганізованим, що не потребує держави як політичної, соціальної, економічної або культурної системи здійснення організації співжиття людей. Одним із найважливіших кроків на шляху до громадянського суспільства є функціонування демократичних громадських об'єднань, які виражають інтереси своїх членів, способи їх задоволення та розвитку. У соціальному житті суспільства, яке прагне стати громадянським, всілякі форми громадської активності є базою для формування якісно нової політичної системи.

Знання про історичний досвід прояву громадської активності є дуже важливою складовою знань про систему політичних та соціальних дій, заходів, кампаній, рухів, що визначають, формують і наповнюють соціальне та політичне життя суспільства. Для налагодження громадської активності суспільства в сучасних умовах, варто звернутися до історичного досвіду їх функціонування та аналізу концептуальних доробків українських та зарубіжних науковців. У цьому контексті звернемо увагу на суспільно-політичні погляди видатного українського мислителя Михайла Петровича

Драгоманова, який приділяв значну увагу питанням самоорганізації суспільства, розбудові його громадських інституцій.

Громадський вимір суспільно-політичних поглядів М.П. Драгоманова знаходить відображення в багатьох його працях: „Про громаду”, „Михаил Александрович Бакунин”, „Герцен, Бакунин, Чернышевский и польський вопрос”, „Турки внутрішні і зовнішні” та ін. На думку М.П. Драгоманова, держава є механізмом обмеження свободи особистості, бюрократичний апарат держави слугує зняттям економічного визиску та політичного гноблення. Мислитель вважав, що кожен прогресивний громадський чи політичний діяч має спрямовувати свої зусилля на мінімізацію впливу держави на суспільство та на окрему особистість, у той же час намагаючись максимізувати свободу особистості. М.П. Драгоманов вважав, що особистісна воля має бути домінуючою в усіх політичних і суспільних інституціях [1].

Упродовж 70-х рр. М.П. Драгоманов був під значним впливом соціалістичних ідей, утім, не сприймаючи ідеї необхідності революційних змін, збройної боротьби для заміни наявного суспільно-політичного ладу ладом більш „справедливим”. Мислитель закликав до поступових, еволюційних змін, до подолання суспільних вад шляхом обережного, ненасильницького запровадження альтернативних, соціально справедливих новацій. На початку 80-х рр. М.П. Драгоманов поступово відходить від соціалістичного бачення необхідних політичних і соціально-економічних перетворень, він дедалі прихильніше ставиться до ліберальної концепції суспільних трансформацій. Мислитель намагається „лібералізувати” соціалістичну концепцію трансформації суспільства, у той же час „соціалізуючи” ліберально-демократичну модель суспільного розвитку [2].

На думку М.П. Драгоманова, федеративний державний устрій має базуватися на засадах функціонування децентралізованих, політично вільних громад, що мають повну владу на підвідомчій їм території. Саме при такому політичному ладі мала бути реалізована свобода громадських об'єднань, що розглядалася мислителем як одна із необхідних заporук соціальної справедливості [3].

Теорія посилення ролі громадськості в суспільно-політичному житті отримала значне поширення в другій половині XIX ст. [4]. Її можна зустріти як у ліберальних, так і в революційних політичних програмах. Можна стверджувати, що уявлення М.П. Драгоманова про визначальну роль громадських об'єднань у суспільно-політичному

житті країни за умов „справедливого” суспільства сформувалися значною мірою під впливом ідей П'єра Жозефа Прудона (1809-1865). Французький мислитель обстоював ідею необхідності ліквідації держави і заміни її безвладною суспільною організацією на федеративних засадах, де управління зосереджується в громадах – „департаментів”, що мають повну владу на тій території, яку вони займають, і регулюються з середини. На шляху до утворення „департаментів”, і, відповідно, ліквідації держави, мали бути організовані кредитні та споживчі асоціації, які мали об'єднувати дрібних власників і функціонувати на засадах безгрошового товарообміну. Такі асоціації розглядалися Прудонем і його послідовниками (прудоністами) як ефективний шлях боротьби не лише проти держави, але й проти великого капіталу. У той же час П.Ж. Прудон виступав проти таких робітничих громадських об'єднань, як профспілки [5].

М.П. Драгоманов сприйняв більшість ідей П.Ж. Прудона стосовно ролі громадських об'єднань у суспільному житті, хоча не погоджувався з теоретиком анархізму в багатьох інших питаннях. Часто мислитель називав себе „останнім прудоністом”. Він стверджував, що подолати деспотичну політичну систему і прийти до соціально справедливого ладу можна лише шляхом усунення державного диктату над людиною, який мають замінити автономні громади вільних людей, які можуть у разі потреби вступати між собою у федеративні зв'язки, утворювати союзи громад, у тому числі й на міжнародному рівні. При цьому, мислитель особливо акцентував увагу на необхідності утворення союзу громад слов'янських народів – „товариства всеслов'янського”. Більше того, М.П. Драгоманов стверджував, що без інтеграції слов'янських громад вони не зможуть нормально функціонувати. Ініціатива при утворенні громади має йти знизу, лише тоді громадівський рух буде ефективним. Вступ до громади може бути лише добровільним. Рушійною силою утворення громад є лише „життєва потреба” народу в організації таких асоціацій. Згідно теорії М.П. Драгоманова, громада має бути виробничою асоціацією, що базується на спільному економічному підґрунті. Громада має необмежене самоврядування. Регулятором поведінки членів громади має бути не апарат державного примусу, а гуманістичні ціннісні орієнтири [6].

М.П. Драгоманов відзначав, що посилення ролі громадських об'єднань у суспільстві є історичною закономірністю, тенденцією як українського, так і загальносвітового суспільного розвитку. Утім,

М.П. Драгоманов припускав, що форми у різних країнах можуть бути відмінними: від поступового зміцнення громадських об'єднань внаслідок загального демократичного поступу, до раптової появи нової парадигми суспільного розвитку внаслідок революцій. У будь-якому разі, – стверджував український мислитель, – посилення громадського чинника у суспільному житті мало неодмінно супроводжуватися збільшенням ролі особистості у соціальному організмі, мало сприяти розвитку „... її свободи і права, насамкінець щастя” [7]. Водночас, М.П. Драгоманов, вважаючи посилення громадської самоорганізації суспільства ознакою поступу останнього, скептично оцінював заміну монархічної влади на парламентську демократію, оскільки влада в цьому випадку залишиться централізованою. Справжнім демократичним ладом наш видатний співвітчизник вважав самоврядування громад за умов відсутності над ними центрального керівництва [8].

Михайло Петрович вважав, що громадівський рух має бути основою українського соціалізму, стверджуючи, що „український соціалізм не партія, а громада”. Мислитель поставив за мету для прогресивних українських суспільних та політичних діячів якомога швидше створити на українських теренах федерацію робітничих і землеробських громад, „...заснованих на колективній власності й колективній праці їх учасників”, докладаючи потім зусилля до налагодження їх ефективного функціонування та інтеграції [9]. На думку М.П. Драгоманова, громадська активність українського народу має давню історичну традицію, передусім це стосується козацької доби. Для Драгоманова потяг населення до розгортання громадської активності на українських теренах є радше не суспільною новацією, а відродженням традиції в нових формах, багато в чому вже під європейським впливом [10].

Становлення федеративної громадської системи не уявлялося М.П. Драгоманову швидким процесом. Він, на відміну від анархістів і народників, розумів, що цей процес має бути поступовим і мирним. Драгоманов, вивчаючи історичний досвід громадського руху у західноєвропейських державах, дійшов висновку, що розширення громадського виміру суспільного життя на території України (як і Російської імперії загалом) має відбуватися шляхом зміцнення наявних громадських об'єднань та утворення на їх основі нових. З-поміж тодішніх громадських організацій він передусім виділяв земства, які анархістами та народниками (як потім і більшовиками) не розглядалися всерйоз. Натомість, Драгоманов оцінював їх роботу

досить позитивно, відзначаючи, що в умовах царської деспотії існування будь-яких форм громадської самоорганізації населення є позитивним явищем. Мислитель критикував земства за їх лібералізм, однак вважав, що вони мають у собі значний потенціал у справі розгортання громадського руху. Теоретик „громадівського соціалізму” вважав земства в сучасних йому умовах посередником між владою та народом, він розглядав їх як потенційний інструмент впливу населення на політику царського уряду. Земства мали добиватися від влади розширення своїх повноважень, мали відстоювати демократичні права і свободи, передусім – свободу особистості, „... недоторкання особистих прав” [11].

У 1885 р. М.П. Драгоманов у листі до В.Б. Антоновича писав, що окрім земств мали створюватися й інші громадські об’єднання: ремісничі, землеробські, кредитні, просвітницькі тощо [12]. Свобода діяльності громадських об’єднань для Драгоманова була важливою ознакою демократизації суспільно-політичного ладу та його еволюції в бік побудови соціально справедливого суспільства. Відкидаючи європейську представницьку демократію як пом’якшений варіант державного диктату над суспільством, мислитель відзначав значне розгортання громадського руху в деяких європейських країнах, зокрема, у Швейцарії, Франції, Англії, що, на його думку, свідчило про позитивні суспільні зрушення в цих країнах. Декларуючи завдання українських демократів на найближчий час, М.П. Драгоманов відзначає необхідність досягнення хоча б такого рівня свободи діяльності громадських об’єднань, як у тогочасній Західній Європі [13].

М.П. Драгоманов розробив чіткий механізм функціонування громади. Керівництво громадою мало здійснюватися за допомогою осіб, яким були делеговані повноваження членами громади для захисту її інтересів у взаєминах із іншими громадами та для вирішення питань внутрішнього життя громад. Як бачимо, Драгоманов не був прихильником абсолютного безвладдя, розуміючи неможливість його практичної реалізації, тому виступав за представницьку демократію у якомога ширших рамках у межах громади. Однією із заповорок суверенності громад мало бути те, що вони являли собою самозабезпечувані у фінансовому плані суспільні утворення. Функціонування представницьких органів громад здійснювалося завдяки фінансуванню з боку членів самої громади. Тобто, громада не мала зовнішнього фінансового „донора”, від якого у будь-якому разі вона була б тією чи іншою мірою залежна. Кожна

грумада повинна була мати свій статут, у якому чітко зафіксовано її статус [14]. Чітко визначений правовий статус громад вигідно відрізняв їх від общин за проектами М.О. Бакуніна та народників.

М.П. Драгоманов піддавав критиці багато ідей „апостола анархії” стосовно громадських об'єднань. Так, він вважав, що Бакунін помиляється, припускаючи можливість того, що общини можуть бути цілком автономними, так само, як і індивіди всередині общини, що общини можуть бути цілком незалежними економічно, можуть обійтися без господарських зв'язків з іншими общинами. М.П. Драгоманов стверджував, що у будь-якому випадку общини будуть змушені контактувати між собою, оскільки їх цілковита господарська автономність неможлива на даному етапі економічного розвитку [15].

Теоретик громадівського руху позитивно оцінював ті ідеї М.О. Бакуніна стосовно громадської самоорганізації населення, які останній запозичував у Прудона без змін. Коли ж Бакунін по-своєму інтерпретував вчення Прудона, Драгоманов називає це „привнесенням у федералізм Прудона ... дикого, варварського ...”, від чого цей федералізм ставав набагато менш конструктивним [16].

М.П. Драгоманов критично ставився до ідеалізації Бакуніним традиційної російської селянської общини, яку останній вважав суспільним ідеалом і основою майбутнього безвладного федеративного устрою. Наш співвітчизник доводив, що традиційна селянська община є реліктом родового устрою, і тому вона не зможе вижити в умовах стрімкого утвердження капіталістичного ладу. Драгоманов виступав і проти соціальних теорій народників, які також ідеалізували традиційну російську общину. Він відзначав деспотичний характер общини, розчинення в ній особистості [17]. Варто відзначити, що твердження М.П. Драгоманова про деспотичний характер російської общини підхопила згодом значна кількість науковців, у тому числі й закордонних. Цілком можливо, що й радянська тоталітарна система змогла утвердитися передусім завдяки давній історичній традиції тоталітарності традиційної общини.

Отже, у працях М.П. Драгоманова розроблену достатньо чітку концепцію громадського життя за соціально справедливою суспільства, показано механізм реалізації цієї соціально-політичної програми. Згідно поглядів Драгоманова, громада має бути основною формою організації суспільства, являючись самоуправною системою. Хоча, основні ідеї теорії громадських організацій як основ

майбутнього суспільно-політичного ладу М.П. Драгоманов запозичив у П.Ж. Прудона, він вніс до них чимало новацій. Так, Драгоманов більш чітко розробив механізм взаємин між громадами, простежив процес переходу від традиційних громадських об'єднань до громад. Також мислитель довів неможливість повністю автономного функціонування громад та побудови соціально справедливого суспільства на основі традиційної російської селянської общини, чим спростував анархічну концепцію М.О. Бакуніна та його послідовників.

На наш погляд, теорія громадського самоуправління М.П. Драгоманова, у чистому вигляді, є утопічною, однак окремі її аспекти можуть і мають бути враховані при виробленні в умовах сучасної України політики взаємин держави із громадськими об'єднаннями, при розробленні концепції місцевого самоврядування і розширення впливу громадськості на суспільно-політичні процеси в Українській державі.

Примітки:

1. *Дашутін Г.П.* Політичний ідеал М. Драгоманова і сучасний політичний розвиток // Перші міжнародні драгоманівські читання. Матеріали наукових праць. – Випуск 1. – К., 2003. – С. 83.
2. *Дробот І.І.* Соціалізм Михайла Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива // Там само. – С.104.
3. *Іванова Г.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.) – К.: Видавництво Київського університету, 1971. – С.41.
4. *Сокурєнко В.Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. – Львов, 1966. – С. 71-75.
5. *Комин В.В.* Анархизм в России. - Калинин, 1969. – С. 25.
6. *Федченко П.М.* Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К., 1991. – С. 149-151, 158, 161.
7. Там само. – С. 145-146.
8. *Іванова Г.П.* Вказ. праця. – С. 106-107.
9. *Сарбей В.Г., Захарова І.В.* Соціалістичні ідеї у світогляді М.П. Драгоманова // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 71-72.
10. *Драгоманов М.* Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876). – К., 1992. – С. 26-27.

11. *Лукеренко В.Л.* Світогляд М. Драгоманова. – К., 1965. – С. 35.
12. *Іванова Г.П.* Вказ. праця. – С. 217.
13. *Павлик М.* Михайло Драгоманов як політик. – Львів, 1911. – С. 53.
14. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2001. – С.402, 406.
15. *Драгоманов М.П.* Герцен, Бакунин, Чернышевский и польский вопрос. – Казань, 1906. – С. 62.
16. *Драгоманов М.П.* Михаил Александрович Бакунин. – Казань, 1906. – С.80.
17. *Іванова Г.П.* Вказ. праця. – С. 150-151.

Богдан ПОТИЛЬЧАК

**ПРАВА ЛЮДИНИ І НАРОДНО-ПРАВОВА
ДЕРЖАВА В КОНСТИТУЦІЙНІЙ КОНЦЕПЦІЇ
М.П. ДРАГОМАНОВА**

У статті, на основі окремих положень конституційної теорії М.П. Драгоманова, аналізуються його погляди на права людини і народно-правову державу як сутнісні компоненти існування демократичної політичної системи.

*„...Народи взагалі існують не для держави,
а держава – для народів.”*

М.П. Драгоманов

Постать Михайла Петровича Драгоманова, його теоретична спадщина, посідають значне місце в історії державно-правової думки України й Російської імперії другої половини XIX ст. На думку більшості істориків-правознавців, видатний вчений, суспільно-політичний діяч, публіцист і мислитель є автором доволі своєрідної конституційної теорії, що органічно поєднала у собі вітчизняні демократичні традиції, політику і право сучасної йому імперської Росії та цінності європейського конституціоналізму. Наразі предметом конституційно-правових студій М.П. Драгоманова ставали

актуальні й сьогодні питання щодо політичної волі і парламентаризму, прав людини та політичної боротьби, федерації і децентралізації, місцевого самоуправління та народовладдя, національного самовизначення і національної партії тощо. Серед ключових аспектів теоретичних вибудов концепції конституціоналізму М.П. Драгоманова особливе місце мають погляди вченого на проблеми політичних свобод (у його трактуванні – „політичної волі”) і народно-правової держави.

Пропаганда прав і свобод людини та громадянина, їх конституційно-правових гарантій стала провідною темою політичної публіцистики Михайла Драгоманова другої половини 70-х – 80-х рр. XIX ст. При цьому зауважимо, що головна заслуга вченого полягає не в руслі творення концептуально-теоретичних новацій, а в площині аналізу та синтезу досвіду світової суспільно-політичної і правової думки. Як фаховий історик-романіст, який досліджував, зокрема, й античну давньогрецьку та римську правові традиції, М.П. Драгоманов чітко розумів, що будь-яка сучасна політико-правова теорія в суті своїй є продуктом „складного міжнародного політичного і розумового процесу”[5, с. 5]. Відтак ідеї конституціоналізму, політичної волі, прав людини сформувалися – як це розумів мислитель – у процесі виникнення та розвитку філософських і правових шкіл античності, середньовіччя, синтезувавшись в історично прогресивних напрямках політичної і правової думки Західної Європи й Америки нового часу. Цей процес характеризувався становленням і розвитком нового юридичного мислення, критикою державного свавілля і беззаконня, а з появою раціоналістичних концепцій права та утвердженням ідей гуманізму – супроводжувався пошуком різних державно-правових засобів, конструкцій і форм, спрямованих проти узурпації політичної влади однією особою чи олігархічною групою та усунення безвідповідальності державної влади перед людиною та суспільством.

Ліберально-дворянські та буржуазні конституційно-правові ідеї у Російській імперії кінця XVIII – середини XIX ст. хоч і відрізнялися за змістом, проте однотайно виходили з необхідності реформувати абсолютистський режим у Росії „зверху” мирним і „законним” шляхом з урахуванням історичних традицій російського монархізму. Відтак, вінцем подібних конституційних проектів була, власне, конституційна монархія. При цьому існувало два підходи до здійснення таких конституційних перетворень – революційний і ліберальний. Перший ґрунтувався на насильницькому поваленні

самодержавства, тоді як апологети другого зосередили увагу на поступовому „правовому”, „законному” конституційному реформуванні чинної в Росії політичної системи. Ліберальний конституціоналізм у Росії ХІХ ст. також не вирізнявся єдністю бачення майбутнього поступу суспільства. Частина ліберального суспільно-політичного спектру орієнтувалася на західноєвропейський конституціоналізм, а частина дотримувалася традиційних слов'янофільських поглядів [6, с. 101].

В історичному аналізі форм правління, державного устрою та політичного режиму різних держав у минулому М.П. Драгоманов намагався знайти конструктивізм ідеї політичної свободи. Саме з цією метою вчений і досліджував політичну історію найстаріших світових демократій – Швейцарії, Нідерландів, Великої Британії, Сполучених Штатів Америки. Політична система останніх привертала увагу Михайла Петровича „правлінням законів, а не правлінням людей” [4, с. 4]. У відносно цілісному та концентрованому вигляді з драгоманівською концепцією перспектив розвитку вітчизняного конституціоналізму можемо ознайомитись у його програмовій праці – „Проект оснований устава українського общества „Вольный Союз – Вільна Спілка” [3].

Аналізуючи конституціоналізм М.П. Драгоманова, дехто із дослідників наголошують, що конституціоналізм мислитель розуміє не лише як політичну систему представницьких органів влади, але й як систему, якій обов'язково мають бути притаманні „політична воля” суспільства й особи, народне представництво в центрі й широке місцеве самоуправління [6, с. 102]. На думку Михайла Драгоманова, політична воля – це „недоторканість особи, свобода слова, совісті, національності. Але така свобода немислима без самоуправління громад, місцевого самоуправління і федеративного” [2, с. 329]. Саме ці політичні свободи він проголошував як головну мету існування демократичної політичної системи, де інтереси держави не суперечили б інтересам її різноетнічних громадян та кожної людини окремо. Наразі механізм реалізації політичної волі вчений і суспільний діяч розумів, насамперед, як наділення всіх громадян гарантованими політичними правами й свободами і як право народів на вільний національний розвиток через систему широкого місцевого самоуправління. Відтак у теоретичних конструкціях М.П. Драгоманова про політичну волю акцентувалося не на парламентаризмі, а на правах людини і самоуправлінні громад. У „Передньому слові [до „Громади” 1878 р.]” він писав: „...І громада

мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі і малі, складатись з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі в вільні товариства, – це й єсть та ціль до котрої добиваються люди і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься – без начальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей й товариств” [1, с. 296].

Проте і наявність конституції не гарантує за Драгомановим реального досягнення політичної волі. Поряд із запереченням російського самодержавства, що його вчений справедливо вважав повною протилежністю політичній волі, Михайло Петрович досить критично ставився й до реалій представницької демократії і конституціоналізму Західноєвропейських держав. Позитивно оцінюючи конституційне закріплення прав і свобод у цих країнах, він заявляв і про формальність такого закріплення за відсутності механізмів реального забезпечення громадянських свобод. Застерігаючи однодумців на Україні та у Росії від повного ігнорування європейського конституціоналізму, вчений водночас підкреслював згубність проведення корінних соціально-економічних перетворень без попереднього встановлення політичних свобод як бази демократичного конституційного ладу та виступав проти сліпого і суцільного перенесення на російський ґрунт конституційних традицій окремих країн і народів Заходу [2, с. 359]. І все ж, не дивлячись на подібні перестороги, в умовах тогочасної Росії основний шлях встановлення політичної волі він вбачав у демократизованих конституційних установах західного зразка, у соціально забезпечених правах людини, а конституційну державу ототожнював з народно-правовою, ознаками якої вважав: участь суспільства у законотворчості, контроль за дотриманням законів, особиста й громадянська воля (свобода), судовий захист прав людини. У сенсі народно-правової держави М.П. Драгоманов уточнює і власне визначення політичної волі. Він пише: „Політична воля – це певні права людини і участь самої людності в упорядкуванні справ державних” [4, с. 4]. Звідси й особливість поглядів Драгоманова на народно-правову державу – шлях до неї він вбачав у русі від громадянського суспільства, а не від закону. На його думку, тільки суверенний народ є законним джерелом влади, тобто народ, чия політична і правова свідомість піднімається до необхідності визнання і здійснення прав людини і громадянина, з одного боку, і підкорення собі всіх державних органів, з другого.

Тобто державна влада ставилася у межі, визначені суспільством для самого себе. За Драгомановим ці межі – права людини та їх гарантії. Необхідно, писав він, „зменшити силу державного начальства, чи то царського, чи то гетьманського, чи то управи (адміністрації) чи самої обраної ради (парламенту) перед силою особи, суспільства” [1, с. 318].

На відміну від тієї частини російської інтелігенції, яка асоціювала конституцію лише з конституційною монархією, М.П. Драгоманов був прихильником республіканської демократії і розглядав конституцію лише як перший етап у боротьбі за права людини і подальші соціальні перетворення. Водночас, Михайло Петрович цілеспрямовано виступав проти терору як засобу політичної боротьби. На його думку, справжні прихильники політичної волі, мають уникати „возведення вбивства в систему політичної боротьби, або надання вбивству вигляду принципово законної дії”. Убивства з політичних мотивів, твердив переконаний соціаліст-демократ, призводять до звуження політичної боротьби, „направляючи її більше проти осіб, ніж проти певного порядку”. Терористичні методи боротьби, за твердим переконанням М.П. Драгоманова, суперечать поглядам тих мислителів, які визнають пріоритет прав людини і громадянина перед державними формами і установами. Сам учений вважав себе прихильником концепції природного походження прав людини, водночас схвалюючи і соціолого-позитивістські ідеї в галузі питань держави й суспільства. Його політико-правова концепція є плюралістичною.

Серед пріоритетних прав людини М.П. Драгоманов називає право на життя. Поділяючи популярну серед тодішніх юристів вимогу скасування смертної кари, вчений кваліфікував замах на життя людини як „свавільство”, а „вбивство за постановою таємного політичного товариства” – як „дію просто деспотичну” і аморальну, яка заперечує в суспільній свідомості ідеї про права людини й громадянина. Михайло Драгоманов був переконаний, що тероризм не може бути інструментом політики, а терористичні акції, у тому числі й царевбивство, є тяжким злочином проти прав і свобод людини: „Життя государя повинно бути таким же священними, як і життя простого смертного”. Будучи послідовним у своїх переконаннях, Михайло Петрович неоднозначно оцінює і Велику французьку революцію XVIII ст. Беззастережно вітаючи „Декларацію прав людини і громадянина” 1789 р., водночас рішуче засуджував яacobinський терор [6, с. 106]. Відтак, йдучи далі, переконаний

демократ – М.П. Драгоманов основним недоліком марксизму вважав той факт, що ця теорія пропагувала насильство одного класу над іншими. Не заперечуючи „класової свідомості” окремих верств населення, він вважав помилковим і шкідливим перенесення на російський ґрунт учення про диктатуру пролетаріату, відповідно до якого селянство, що складало більшість населення, було приречене „майже на повну байдужість в усіх життєвих питаннях країни”. Усі насильницькі дії, як з боку уряду, так і з боку різних класів суспільства, він називав „анахронізмом”[2, с. 343].

Отже, теорія конституціоналізму Драгоманова виходила за межі традиційного для ліберальної інтелігенції середини – другої половини ХІХ ст. уявлення про конституційну державу як про державу з парламентом, що обмежує владу монарха і проголошує ряд буржуазних свобод. Політичну свободу він не мислив без конституції і її активного впливу на життя суспільства, без опосередкованості політичних відносин конституційно-правовими нормами. Вважаючи себе прихильником „парламентської держави” і вимагаючи, щоб „абсолютизм царів був змінений волею народів”, він передбачав обмеження центральної влади за рахунок розширення прав громадян і місцевого самоуправління. Він шукав взаємодії особи і політичної організації суспільства і знаходив його у силі місцевого самоуправління та гарантіях прав людини. Називаючи себе практиком-еволюціоністом, М.П. Драгоманов вважав, що спочатку потрібно утвердити конституційні політичні свободи суспільства й особи (на основі піднесення політичної свідомості трудящих, їх культурно-просвітнього рівня, введення конституційно-правового режиму в країні, проголошення і гарантування прав та свобод людини, прав націй), а вже потім братися за соціально-економічні реформи.

Примітки:

1. *Драгоманов М.П.* Передне слово [до “Громади” 1878 р.] // Вибране („...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К., 1991. – С. 276-326.

2. *Драгоманов М.П.* Политические сочинения. Т. 1: Центры и окраины. -М., 1908.- 486 с.

3. *Драгоманов М.* Проект оснований устава украинского общества „Вольный Союз-Вільна Спілка”. –Б.р, Б.м.

4. Драгоманов М. Старі потреби перед новим царем. – Львів, 1894.

5. Драгоманов М. Старі хартії вольності: Історичні нариси. – Вид. 2-ге. – Б.м., Б.р.

6. Скакун О.Ф. Конституціоналізм Михайла Драгоманова // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / АН України. Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка; Респ. асоц. українознавців; Відп. ред. Р.С. Міщук. – К., 1991. – С. 100-117.

Ірина НАЗАРЧУК

ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВІА НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

На тлі антиукраїнської політики російського самодержавства щодо української мови, освіти і школи, культури загалом, авторка торкається поглядів М.П. Драгоманова на рідну мову як на інструмент духовного і політичного єднання нації.

До теми про українську мову зверталось дуже багато вчених і кожен із них по-своєму її трактував. Проте й донині це питання залишається актуальним. Серед тих учених-патріотів, хто і в тяжкі часи колоніального режиму Москви відстоював право рідної мови на існування та широке побутування був і геніальний український учений, філософ, публіцист, історик Михайло Петрович Драгоманов. Його прагнення до просвіти рідного народу, любов до мови, зрештою, природна реакція проти незасланого гоніння, що майже відняло право на користування нею, примушували М.П. Драгоманова не раз ставати на захист материнського слова.

Чимало тяжких ударів обрушувалося на малоросійську писемність і за часів М. Драгоманова. Один із них – так званий Валуєвський циркуляр. Цікаво, що до нього спричинився не якийсь неблагоннадійний твір, написаний малоросійською мовою, а переклад Євангелія, ретельно, благоговійно і вміло виконаний інспектором Ніжинського ліцею П. Морачевським, котрий дивився на свою працю як на богоугодний подвиг. Проте цей переклад, схвалений і рекомендований Академією наук, єпископ Калузький Миткевич, шеф жандармів князь Долгорукий та київський генерал-губернатор

Анненков оголосили зайвим за наявності великоруського перекладу й визнали „небезпечним”. Так 20 червня 1863 р. з’явилося розпорядження міністра внутрішніх справ Валуєва про припинення друкування релігійних та навчальних книжок малоросійською мовою.

У цій ситуації М. Драгоманов розумів, що боротьба за рідне слово починає виходити далеко за рамки філологічних суперечок, і що функціональний статус української мови не може існувати нормально доти, доки нація позбавлена політичної свободи. У своїй брошурі „Турки внутренние и внешние” він пише: „Государство, в котором... господствует система насильственного обрусения всех невеликорусских элементов, полицейская охрана господствующей церкви и нет самой элементарной личной неприкосновенности... такое государство не может ревностно служить делу свободы и самоуправления славянских и неславянских племен” [1].

Через дванадцять років цар Олександр II наказав створити комісію, у складі якої були міністри внутрішніх справ і народної освіти, обер-прокурор синоду, начальник жандармерії та помічник куратора Київського шкільного округу „для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю”. Результатом діяльності цієї комісії стали рекомендації, подані цареві: закрити „Південно-Західний відділ Географічного Товариства” (членом якого були В. Антонович, М. Драгоманов та ін.), припинити видання газети „Киевский Телеграф” і субсидування галицької газети „Слово”, вислати М. Драгоманова та П. Чубинського. Міністерство освіти заборонило викладати в початкових класах будь-які дисципліни українською мовою, наказало вилучити із шкільних бібліотек книжки, написані українською мовою або українофілами, замінити вчителів української національності на росіян. Прийнявши рекомендації комісії, Олександр II 18 травня 1876 р. у містечку Емс (Німеччина) підписав указ про заборону в Російській імперії української мови. Це була вже друга заборона центральною владою мови великого народу, культура й історія якого опинилися поза законом.

Саме тоді глибоко розчарувався П. Куліш, який сподівався, що росіяни дадуть змогу українцям вільно розвивати культуру. В. Антонович стояв за компроміс, у якому бачив для себе можливість належати і українському, і російському суспільству. П. Гулак-Артемівський писав, що „напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини, а й сама мова зіллється з величезною рікою могутньої і панівної російської

мови, не залишивши по собі жодних слідів свого існування”. І одним з небагатьох, хто твердо стояв на позиціях рішучої боротьби за існування української мови, був Михайло Драгоманов. Дізнавшись про скликання у Парижі всесвітнього літературного конгресу під патронатом всесвітньовідомих письменників В. Гюго та І. Тургенєва, Михайло Петрович звернувся з протестом проти ганебних дій російського самодержавства. Він підготував і видрукував французькою мовою брошуру „Українська література, заборонена російським урядом” [2], яка була роздана усім делегатам конгресу і набула широкого розголосу в Європі та в світі.

Трохи згодом з’явилася й праця М. Драгоманова „По вопросу о малорусской литературе”, де в передмові автор писав: “Українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати й працювати для свого народу, надіятися тільки на свої сили, не звертаючи надто великої уваги на постійних круків, ні на тих, що карають безглуздими циркулярами, ні на тих, які думають збити їх з природної дороги”[3]. Протягом кількох століть підточувалася престижність мови, причому настільки результативно, що в умовах гострих нападок проти українофільства навіть М. Костомаров доводив, що українська мова поза хатнім ужитком ширшої долі не матиме, й тому високовартісні історичні праці писав російською.

Царський уряд розглядав Україну як частину російських земель. З цього приводу навіть на медалі, викарбуваній 1793 р. на честь імператриці Катерини II, написано: ”Я повернула те, що було відірване”. І як зазначає історик О. Субтельний, „у такому розумінні Україна завжди була невід’ємною частиною Росії, деякий час віддаленою від неї в силу „історичної випадковості”. Відмінності, що існували між росіянами та українцями, переконував би імператорський бюрократ, виникли саме внаслідок цього тимчасового відокремлення. Тепер возз’єднавшись із росіянами, українці, або „малороси”, повинні втратити свої відмінні риси й стати „справжніми росіянами”[5]. І в цих умовах постійною духовною потребою, глибоким внутрішнім стимулом була для М. Драгоманова небезпечна в умовах царської Росії праця в ім’я розбудови рідної мови, літератури, культури, боротьба проти офіційних заборон у сфері національного відродження.

Реакційні вчені намагалися довести, що окремої української мови не існує, а „малоруське наріччя” не здатне функціонувати в ролі повноцінної літературної мови. Наприклад, професор Д. Флорінський у книжці „Киевских университетских известий” за листопад 1898 р.

стверджував, що „малорусский язык есть не более как одно из наречий русского языка”. Російське великодержавництво було зацікавлене в залученні й української інтелігенції до підтримки та розвитку імперської ідеології за рахунок стримування розвитку української мови, позбавлення її носіїв національної самосвідомості. А упереджене і в багатьох випадках негативне ставлення представників російськомовного населення України до оволодіння українською було несвідомим відлунням теорії „злиття мов”.

М. Драгоманов постійно висловлював занепокоєння тим, що в запалі політико-ідеологічної боротьби знярядям русифікаторської політики стала й мова. Він добре усвідомлював: потрапивши під тоталітарний тиск унітарно-централізованої імперії, український народ виявився усуненим від співучасті у творенні європейської та світової цивілізації.

На думку вченого, після Максимовича, Потебні, Житецького вже немає потреби доводити самотійність української мови. Проте М. Драгоманов аналізує два підходи до мови – Лавровського і Погодіна. Перший вважав, що існує багато таких рис, які доводять самотійність української мови, так само, як й інші „говори слов’янські”. Другий стверджував: українці походять від сербсько-хорватського племені, яке переселилося на Дніпро після татар, і теж дотримувався думки, що оскільки „плем’я великоруське і малоруське так відмінні своїми характерами”, то ще в дотатарський період не було цілісної давньоруської єдності й спільної давньоруської мови.

1870 р. у журналі „Вестник Европы” М. Драгоманов видрукував розгорнуту рецензію на працю відомого російського фольклориста І. Прижова „Малороссия в ее словестности”. Уже з перших рядків Михайло Петрович наголошує на тому, що ніхто не зможе заперечити великої участі Малоросії в утворенні та становленні російської культури. Учений із жалем констатує: „На Малоросію рідко дивляться, як на країну, яка, з одного боку, має оригінальну своєрідність, а з іншого – риси, загальні для всього світу. І якби їх не було, то й теперішній стан Русі був би зовсім не таким. Більше того, і майбутнє Русі мало б зовсім інший характер, тому що Україна за своїм географічним положенням, історією, етнографією тощо є мостом від Росії до південно-західного слов’янства, а отже, і до всієї Європи”[4].

Михайло Драгоманов відстоював думку про те, що основою духовного розвитку людства має бути тільки національна культура, тому інтелігенція, зокрема українські письменники, котрі є

провідниками культури, повинні обов'язково послуговуватися тією ж мовою, що й простий народ. Він зазначав: „Література мусить нести в маси народну просвіту якнайлегшим способом. Для того мова літературна мусить бути якнайближча до простонародної” [3, с. 366].

Михайло Петрович був переконаний у тому, що здобутками вселюдської науки повинні мати змогу скористатися всі люди однаково вільно. З цією метою необхідно розширювати можливості та науковий потенціал української мови як мови поліфункціональної, мови не тільки простонародної, а й мови науки. Навчання чужою мовою він вважав недоречним і навіть шкідливим, таким, що може завадити розвитку української нації.

Для М. Драгоманова є беззаперечним той факт, що українська мова не поступається жодній із слов'янських літературних мов ні в питаннях теорії, ні своїм багатством, витонченістю і гнучкістю форм. Як і видатний мовознавець Олександр Потебня, Михайло Драгоманов був переконаний у тому, що українська мова має потенційно закладені в ній засоби всебічного стилістичного і смислового розвитку, внаслідок чого вона має здатність стати на той рівень, який дозволить їй забезпечувати всі суспільні потреби народу. Розвиток мови відбувається також під впливом суспільного прогресу. Розвиваючись, мова, на думку вченого, набуває все більше і більше можливостей для того, щоб задовольнити потреби освіти, культури, науки.

Однією з ознак нації, як відомо, є мова, яку Михайло Драгоманов вважав способом морального зв'язку між людьми, внаслідок чого вона є не лише засобом навчання, а також своєрідним матеріалом для розумового, морального та естетичного розвитку людини. Завдання педагога полягає в тому, щоб навчити дітей аналізувати життєві факти, осмислено читати і робити певні висновки, а для цього навчання важливо починати рідною мовою. Тому важливо, на думку М. Драгоманова, скористатися живою народною словесністю, елементарні наукові дані викладати якомога ближче до понять і мови учнів, щоб досягти повного розуміння, засвоєння і відчуття художніх образів та реалій дійсності. Розвиток учнів за допомогою мови у тому саме і полягає, як вважає вчений, що вони усвідомлюють близькість образів, яка виражається близькістю слів. Такого усвідомлення можна досягти лише в тому випадку, якщо воно відбувається на основі рідної мови.

М.П. Драгоманов дотримувався тієї точки зору, що естетичний розвиток учнів у школах України може бути успішним тільки завдяки

читанню художньої літератури і фольклорних творів рідною мовою. Народна педагогіка, на думку вченого, повинна скористатися живою народною словесністю для роз'яснення моральних ідей. У статті „Земство и местный элемент в народном образовании” Михайло Петрович піддав гострій критиці „Книгу для чтения в школах Киевского учебного округа” князя Олександра Ширинського-Шахматова, який внаслідок того, що діяв Валувєвський циркуляр 1863 р., помістив у цю шкільну читанку матеріали російською мовою, російські пісні, оповідання. За словами Михайла Петровича, князь навіть не захотів, щоб у читанці була невелика стаття про Богдана Хмельницького російською мовою, проілюстрована цитатами з українських пісень про видатного гетьмана, через те, що там згадуються слова, які князь вважав давно забутими, наприклад: рада, козак, гетьман тощо.

З погляду М.П. Драгоманова, освіта рідною мовою є тією основою, яка дозволяє людині в майбутньому збагатити свої знання іншими мовами й іншими культурами, без чого нація не може вважатися розвиненою та освіченою. Вчений застерігає молодих людей, говорячи, що „вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважливіші речі” [5, с. 334].

Теорія національної освіти М.П. Драгоманова є яскравим відображенням особистості її автора, який відстоював право української мови на самостійний розвиток. Ідеї та погляди видатного просвітителя-гуманіста продовжують бути актуальними для сучасного покоління українців. Мова є найбільш вираженою ознакою національної ідентичності. Оскільки українська мова збереглася як мова самостійна і досить чиста, то варто визнати її існування. І далі висновок: відроджувати українську націю немає необхідності, оскільки вона і не вмирала, а існувала завжди і продовжує існувати, хоча в Росії вона існує майже виключно серед так званого простонароддя. Для розвитку і самоутвердження української літературної мови на часі була реформа українського правопису, яку М. Драгоманов вважав справою досить серйозною та важливою і взяв активну участь у цій реформі. Він розумів, що реформа потрібна для створення рідною мовою повноцінних жанрів – літературного, публіцистичного, наукового.

Михайло Драгоманов так непорушно стояв на сторожі українського слова, так багато зробив для розвитку і утвердження

української мови, бо був переконаний, що духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, що мова встановлює зв'язок між людьми, через мову відбувається духовне єднання нації. Сьогодні ми маємо самостійну українську державу. Однак русифікація в Україні не припинилася, вона триває. Звичайно, дедалі більше українців починає усвідомлювати, що мова рідного народу – це неоціненне багатство, залишене нам нашими далекими і близькими предками, і його потрібно оберігати, розвивати і передавати нашим нащадкам, як це робив Михайло Драгоманов.

Примітки:

1. *Висоцький А.* Проблеми національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова. // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 19-21.

2. *Горбачук І.* Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. С.34-37.

3. *Драгоманов М. П.* Педагогічне значення малоруської мови // Мовознавство – 1995. – № 2-3. – С. 60-67.

4. *Драгоманов М.* Малороссия в ее словесности // Вибране. – К., 1991.

5. *Лукеренко В. П.* Світогляд М. П. Драгоманова. – К., 1965.

6. *Іванченко Р.П.* Раби Києва не мовчали 150-річчя від дня народження М.П. Драгоманова. – К., 1991.

7. *Климчук Л. А.* Рідна мова в контексті педагогічних поглядів Михайла Драгоманова // Початкова школа. – 1994. – № 1. - С. 51-54.

8. *Климчук Л. А.* „Майбутнє може бути ще сприятливим для цієї мови” // Київ. – 1994. – № 10.

Ірина АФОНІНА

ЛІТЕРАТУРНО-ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.П. ДРАГОМАНОВА

У статті розглядаються та аналізуються особливості літературно-естетичних поглядів М.П. Драгоманова.

Підкреслюється, що вчений належить до когорти фундаторів еволюційно-гуманістичної літературно-естетичної концепції, а його літературно-естетичні погляди мають риси демократизму і народництва, водночас поєднуючи риси гуманізму і просвітництва, базуючись на вірі в людину як особистість, і в особистісний фактор як рушій суспільного прогресу.

До наукового портрету Михайла Петровича Драгоманова вітчизняні вчені додали чимало яскравих штрихів. Спроби виокремити та охарактеризувати літературно-естетичну концепцію видатного вченого ми знаходимо в роботах М. Бернштейна [1], Л. Білецького [2], Л. Гаєвської [3], І.Т. Горбачук [4], О. Дея [5], О. Дорошкевича [6], Є. Кирилюка [7], М. Комишаченка [8], О. Куцої [9], Т. Панько [10], В. Поважної [11].

Раніше вже було виділено основні аспекти згаданої проблеми. Зокрема, Л.О. Гаєвська у своїй статті „Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії ХІХ ст.” висвітлює літературно-естетичну концепцію вченого з точки зору культурологічного аналізу його літературної діяльності [3, с. 42-61].

Цікавим є дослідження О. Куцої, у якому вона висвітлює літературну діяльність Михайла Драгоманова на перетині літературознавчої і суспільствознавчої науки [9, с. 134-187].

Метою нашого дослідження є висвітлення історичної зумовленості літературно-естетичних поглядів М. Драгоманова, а також розкриття обставин, що спонукали їх невідповідність вимогам тогочасного національного життя України.

Варто сказати, що виділення літературної концепції вченого ускладнюється тим, що він не писав спеціальних літературознавчих творів, тому дані з цієї теми маємо шукати, спираючись на методологію його критичних оглядів, а також – фольклорних розвідок і не забуваючи про критичні моменти, притаманні його листуванню з І. Франком та іншими. Погоджуючись з Є. Кирилюком, відзначимо, що М. Драгоманов був, у першу чергу політологом, тому витоки його літературно-естетичної концепції варто шукати, виходячи з його поглядів на культуру, зокрема літературу, як на вияв процесу історичного самовизначення українського народу через літературу, як форму ідеологічної свідомості [7, с. 26]. До речі, тут він користується поєднанням просвітительської і романтичної культурософських традицій. Наразі більшість відомих літературознавчих досліджень ідентифікують погляди

М. Драгоманова з поглядами російських революційних демократів та з методологією культурно-історичної школи [7, с. 1].

Це твердження дійсно має під собою досить міцне підґрунтя, адже сам Михайло Петрович застосовував при вивченні українського фольклору культурно-історичний метод. Але питання його приналежності до представників російської революційної демократії все одно залишалось відкритим. Згадаймо хоча б те, що він так і не погодився із притаманною І. Тургенєву, М. Огарьову, О. Герцену та іншим концепцією позитивного героя і залишився яскравим критиком утилітаризму в літературі, у той самий час, коли відстоював споріднену із поглядами І. Чернишевського ідею про необхідність виділення української літератури із загальноросійської.

У своїх критичних розвідках М. Драгоманов неодноразово наголошував, що лише із появою потреби зображувати народне життя з'явилася спочатку несвідома, а далі вже усвідомлена, потреба писати літературні твори народною мовою. Постійна увага до прогресу, його значимості для розвитку національного суспільства відображається у „Чудацьких думках про українську національну справу” і є своєрідним підсумком його історіософських та культурософських досліджень. Ми бачимо, що М. Драгоманов, на протигагу своїм сучасникам, долає притаманну їм антропологічну обмеженість і послідовніше дотримується „того світогляду, що не признає в світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку)” [12, с. 367].

Цікавим є те, що вчений будує свою естетичну концепцію на властивій людині потребі самореалізації. Саме ця потреба, розгорнута в часі і просторі, на думку М. Драгоманова, і є втіленням історичного процесу. Таким чином, виокремлюється поєднання матеріального та ідеалістичного як у розвитку суспільства, так і у розвитку людської свідомості, що знаходить вияв у літературі.

У своїх культурологічних і літературознавчих розвідках М. Драгоманов відзначає залежність розвитку людства від історичного гуманістичного досвіду і постійних спроб перебудови суспільства на гуманістичних засадах. До того ж, автором вводиться поняття „моральної повинності” як однієї з основ світового поступу, що базується на „спільному розумові” всього людства. У розумі та історії він прагне знайти опору для існування українського народу як нації і тому апелює до гуманістичних здатностей науки, моралі і мистецтва [3, с. 52].

Уже в апелюванні до „загальносвітового розуму” ми бачимо інтернаціоналізм світоглядної концепції М. Драгоманова (хоча сам він називав себе космополітом). Цей інтернаціоналізм, у поєднанні із послідовним демократизмом, свого часу зробив Михайла Петровича об’єктом критики вчених радянської доби. Його критикували за непослідовність, хоча федеративні погляди вченого були досить зрілими.

М. Драгоманову, як автору, притаманний оптимізм і віра у те, що особистий поступ, особиста соціальна активність та своєрідність естетичного і художнього бачення здатні впливати на розвиток людства в цілому, прискорюючи або уповільнюючи цей процес. Тому він і наполягає на тезі про те, що від особистості письменника багато у чому залежить формування історичної свідомості та ідеології суспільства [12, с. 326].

Цікавим є й те, що в період жорсткої реакції царату М. Драгоманов залишився на позиціях захисту національної мови як живого організму, що у своєму розвитку є невіддільним від розвитку народу – її носія. Цей підхід до розвою і функціонування мови вписується у цілісну концепцію вченого, щодо перспектив буття українського народу з його величними історичними традиціями та невизначеністю, невиразністю в масі своїй національно-духовного життя у 60-70 рр. ХІХ ст.

Розглядаючи літературу як єдність форми і змісту, він зазначає, що народність, пропаговану російськими революційними демократами, потрібно вводити до форми, але не до змісту літературного і культурного життя. Зміст має бути європейським і наближати український народ до європейського розвитку, прогресивніших ідей соціального і духовного поступу. У позиції М. Драгоманова особисто мене приваблює його ідентифікація поняття „народний” із поняттям „всенародний” і підкреслене неприйняття його інтерпретації як „простолюдний” [10, с. 169].

Також М. Драгоманов поділяє властиве Т. Шевченкові і всій демократичній течії зрівняння духовного з моральним та соціальним. Проте, оригінальним у його концепції виглядає твердження, що міра моральності, людяності, гуманістичності, а також їх носії не визначені наперед.

М. Драгоманов був прибічником просвітительської концепції мистецтва, а тому літературу вважав, по-перше, своєрідним аналогом науки, джерелом знань про історію і людину, по-друге – формою моральної діяльності. Водночас, вчений зміг уникнути крайнощів у

проявах своїх демократичних і просвітительсько-народницьких поглядів, що були притаманні багатьом його сучасникам.

Ми розглянули широкий спектр поглядів М. Драгоманова на літературу, мистецтво і їхній вплив на історичний розвиток народу. Не слід забувати, що на формування цих поглядів не останній вплив мали історичні умови, за яких формувався світогляд ученого. Згадаймо, що у 60-70-х рр. XIX ст. царським урядом впроваджувалися в життя жорсткі постанови Емського указу та Валуєвського циркуляру, які фактично позбавляли нації Російської імперії, права на розвиток власної самобутньої культури. З іншого боку, саме в умовах цього тиску формується демократично-народницька течія серед представників передової інтелігенції. Тож, отримавши регламентовану урядовими постановами освіту, і, водночас, маючи доступ до робіт та особистого листування із проводирями демократичних ідей, Михайло Петрович створює власну систему морально-естетичних поглядів, яка дозволяє виділити його з-поміж інших видатних діячів XIX ст.

Підсумовуючи зауважимо, що літературно-естетична концепція М. Драгоманова не була за життя зведена вченим у цілісну наукову працю, тож, ми маємо послуговуватися для її виділення і систематизації матеріалами літературно-критичної діяльності та епістолярною спадщиною вченого. Його погляди мають у собі риси демократизму і народництва, притаманні передовій революційній демократії другої половини XIX ст., водночас поєднуючи риси гуманізму і просвітництва, базуючись на вірі в Людину як особистість, і в особистісний фактор як рушій суспільного прогресу.

Залишаючись передусім політологом і суспільствознавцем, М.П. Драгоманов розглядає культуру взагалі літературу зокрема, як вияв і водночас рушійний фактор історичного поступу народу в процесі гуманістичного розвитку людства. Він визначає роль народної мови як невід'ємної частини народного життя і гуманізації відносин у світі та вважає використання народної мови у літературних творах закономірним наслідком розвитку народів. Вчений виступає за поширення знань загалом і освіти зокрема через розповсюдження літературних творів народною мовою. Він також висловлюється на підтримку принципів інтернаціоналізму та федералізму, базуючись на власному аналізі особливостей розвитку багатонаціональної Російської імперії.

Відтак, ми можемо вважати Михайла Петровича Драгоманова одним із фундаторів еволюційно-гуманістичної літературно-

естетичної концепції, що і сьогодні знаходить відгук серед вчених і читацького загалу.

Примітки:

1. *Бернштейн М.* Михайло Драгоманов. // Історія української літературної критики. – К., 1988.
2. *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики. – К., 1925. – Т.1.
3. *Гаєвська Л.* Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії ХІХ ст. // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова. – К., 1991.
4. *Горбачук І.Т.* Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова // Перші міжнародні Драгоманівські читання: Матеріали / Укл. Г.І. Волинка, В.П. Сергієнко, Л.Л. Макаренко. – К., 2003. - Вип.1. - С. 77-81.
5. *Дей О.* Українська революційно-демократична журналістика: Проблеми виникнення і становлення. – К, 1972.
6. *Дорошкевич О.* Драгоманов в українській критиці. – Львів, 1926.
7. *Кирилюк Є.* До питання про літературну методологію М. Драгоманова // Літературний архів. – 1930. – Кн. 1/2.
8. *Комишаченко М.* Літературна дискусія 1873-1878 рр. на Україні. – К., 1958.
9. *Куца О.* Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ ст. – К., 1995.
10. *Панько Т.* Мова і нація в системі культурологічних поглядів М. Драгоманова. – К., 1991.
11. *Поважна В.* Розвиток української літературної критики у 80-90 роках ХІХ ст. До проблеми критеріїв і методу. – К., 1973.
12. *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – К., 1970. – Т. 2.
13. *Драгоманов М.П.* Вибрані твори. – К., 1991.

МОВА І НАЦІЯ В СИСТЕМІ КУЛЬТОРОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.П. ДРАГОМАНОВА

Авторкою зроблено спробу окреслити основні складові поглядів М.П. Драгоманова на українську мову в контексті загальноєвропейського процесу націотворення другої половини XIX ст.

В особі М.П. Драгоманова поєдналися політичний діяч і вчений-політолог, дослідник всесвітньої та вітчизняної історії, фольклорист та етнограф, публіцист і літературний критик. Мова, за словами М.П. Драгоманова, – живий організм. Її розвиток невід’ємний від розвитку культури того народу, що нею користується. Мова єднає націю в просторі й часі, доносить із сивих століть надбання поколінь, а водночас служить і для зв’язку з майбутнім. Драгоманов учив українську молодь ”стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі, а руками обіймати всю Слов’янщину”. [1].

Кожна літературна мова формується під впливом найрізноманітніших чинників. При формуванні української мови територіальна відмінність поглиблювалася входженням Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття до різних держав. Статус української нації як так званої “недержавної” не сприяв виробленню поліфункціональної української літературної мови. Протягом століть підточувалася престижність мови, причому настільки результативно, що в умовах гострих нападок проти українофільства навіть такий учений, як М. Костомаров „доводив, що українська мова поза хатнім ужитком ширшої долі не матиме, й тому високо вартісні історичні праці писав російською мовою” [5].

Мова як один із найважливіших елементів нації найкраще виявляє внутрішню своєрідність її психологічної структури. Вона є “не просто засобом виражати думку, а індивідуальним способом перетворювати її” [2]. Вона виявляє власне психічне життя індивіда, а водночас впливає на інших. Відповідно кожне слово, як і кожен словесний твір, потрібно розглядати з двох сторін: як творчу діяльність того, хто говорить, і як аналогічну творчу діяльність того, хто слухає. Саме тому здебільшого твори, написані рідною мовою, можуть пробудити у читача глибинні почуття, аналогічні авторським. Та й самі письменники створюють шедеври, як правило, тільки тоді, коли знаходяться в полоні рідної стихії. “Тим то, – відзначав

М. Драгоманов, – так ординарні російські твори Квітки і Шевченка”[2], рідномовна творчість яких відлунюється в серці кожного українця. “Чим народніша література – резюмує Михайло Петрович, – тим більше в глибину захоплює вона людей і тим більше примножує соціально-культурне всесвітньо-історичне тіло” [2]. Відтак у цьому вислові яскраво проступає світоглядне кредо М.П. Драгоманова: від національного – до загальнолюдського, а не через денационалізацію до загальнолюдського.

Михайло Драгоманов різко критикує тих, хто, не вивчивши української писемності, вважає, що “по-малоруськи почали писати тільки весельчаки і чудаки з часів Котляревського, і що мова південно руської літератури XVII-XVIII ст. була або загальноруською, або церковнослов’янською, або неорганічною сумішшю загальноруського з польським”[2]. Вірний принципу історизму й зіставлення, М.П. Драгоманов аргументує традиційність української літературної мови: “Звичайно, ця мова відрізняється від народної, особливо від придніпровської, та, по-перше, далеко менше, ніж Ломоносівська від московської народної, яка визначається взірцевою, має менше іншомовних домішок, ніж російська офіційна мова в XVIII ст.” [2]. Роздуми про “некультурність” української мови, як і всі питання відношення її до російської мови, вчений пояснює виключно закріпаченням народу, занедбанням народної освіти на Україні в XVIII-XIX ст. За всією тією вимогливістю, що Михайло Петрович виявляв до української літератури і при такому критичному до неї підході, він все ж підкреслював, що “не можна не бачити творчого доробку українською мовою Шевченка і Федьковича, Квітки і Котляревського, Стороженка і Нечуя, Марка Вовчка, ряду перекладів, декількох досить пристойних популярних брошур” [2].

Заслуга М.П. Драгоманова в розвитку української мови полягає передусім у тому, що він збагачував її виражальними ресурсами, інтелектуалізував термінологічними нововведеннями, а тим самим підносив до рівня державних європейських мов. Своїми ж теоретичними узагальненнями він сприяв утвердженню літературної української мови в її розмаїтому функціональному, підготовленому генетично й утвердженному історично статусі, прискорював її еволюційний розвиток, виводив на широку дорогу відтворення всіх сфер духовного, політичного, культурного й соціально-економічного життя української нації.

Не буде перебільшенням сказати, що Михайло Драгоманов був творцем української публіцистичної прози. Йому доводилось вводити

в науковий обіг і публіцистику нові терміни, а частіше шукати їх у скарбниці загальноукраїнської мови як у книжковому її варіанті, так і в розмовних діалектних говірках, а також засвоювати терміни з інших мов. Не завжди експериментування Драгоманова були вдалими. Наразі сучасному читачеві публіцистичний стиль ранніх україномовних праць Михайла Петровича здається кострубатим.

Основне для М.П. Драгоманова було не походження мови, а її функціонування як явища наскрізь соціального. Він стояв за таку українську літературну мову, яка була б найближчою для широких кіл, найбільш придатною для піднесення освітнього рівня народу, його культури, а водночас дбав про розширення її наукового потенціалу. Його концепція щодо літературної мови базується на тому, що “літературна мова завше щось штучне в порівнянні з народною, котра в дійсності є певна купа краєвих діалектів” [3, с. 287]. На думку видатного українця, література, у широкому розумінні цього слова, “мусить нести в маси народу просвіту якнайлекшим способом”, “для того мова літературна мусить бути якнайближча до простонародної” [3, с. 291]. Розвиток літературної мови, за його уявленням, повинен іти в дусі законів народної мови. Це стосується як новотворів, так і принципу засвоєння іншомовних слів чи переосмислення власних. У другому листі до редакції журналу “Друг” М.П. Драгоманов ставить питання так: “Якщо не хочемо виділяти освічених людей в окрему касту, то їй повинні, наскільки можливо, намагатися висловлювати наші думки готовою мовою “хлопів”, а де не можна, то словотворення наші повинні робити в дусі народної мови і якомога зрозуміліше” [4, с. 324]. Такий підхід до мови свідчить, за словами І. Франка, про “той оригінальний зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український народ – се лише мужики та робітники, plebs, що говорить українською мовою” [6, с. 434].

Відтворюючи історію української літературної мови і дивлячись у перспективу, Михайло Драгоманов дещо суперечливо трактував її еволюційний процес. Вважаючи, що вона є мовою старописемною, з давніми книжними традиціями, він у той же час розглядав тільки те, “що написано на українській території мовою українського плебсу, значить, починаючи від кінця XVI в., деякі полемічні твори, козацькі літописи та вірші, драми та інтермедії, а головню твори усної словесності, пісні, казки, а далі література від Котляревського, писана людською мовою” [6, с. 431]. Відштовхуючись від слів І. Франка, що ті, хто з творів Драгоманова “роблять якогось фетиша”, “роблять тим дуже лиху послугу ... науковому національному розвоєві” [6, с. 438],

звернемося до думок письменника щодо трактування М. Драгомановим історії української словесності, які й сьогодні не втратили своєї актуальності: “Коли ми сьогодні не задовольняємося такою програмою, а втягуємо до своєї літератури також писання князівської та в значній часті й литовсько-білоруської доби, коли й з тих пізніших часів, обнятих програмою Драгоманова, втягаємо сюди далеко ширший матеріал, писаний українцями церковною, польською, латинською та московською мовою, то чинимо се не з жадної національної амбіції, не для само-похвальби, що ось-то у нас яке старе та багате письменство, а просто тому, бо вважаємо історію літератури образом духовного розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та ще й з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обійняв у своїй програмі Драгоманов, власне як частина, відірвана від більшої цілості, не дала би повного і вірного малюнка духовного життя навіть того самого плебсу, а тим менше тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки” [6, с. 431].

М.П. Драгоманов бачив, що українська літературна мова в своєму поліфункціональному вияві тільки формується, розумів і вагу її для розвитку науки. Він глибоко обдумував шлях розвитку української мови в її стильових різновидах, тому й закликав повернутися обличчям до Європи, щоб вписати рідну мову в світовий контекст.

Примітки:

1. *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну. – К., 1918.
2. *Драгоманов М.П.* Переднє слово [до “Громади” 1878 р.] // *Вибране.* – К., 1991.
3. *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Вибране* – К., 1991.
4. *Драгоманов М.* Другий лист до редакції “Друга” // *Листи до Івана Франка і інших.* 1881-1886. – Львів, 1906.
5. *Костомаров Н.И.* Исторические произведения: Автобиография. – К., 1989.
6. *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова // *Зібрання творів у 50 т.* – К., 1986. – Т. 45.

ПОГЛЯДИ М.П. ДРАГОМАНОВА НА РЕЛІГІЮ І ЦЕРКВУ

У статті розглядаються погляди М.П. Драгоманова на релігію і церкву та їх роль у житті людини, спільнот і в культурно-історичному розвитку європейської цивілізації в цілому.

Інтерес до історії релігії та церкви супроводжував усю творчість Михайла Петровича Драгоманова. Особливо його цікавили процеси формування релігійної ідеології, взаємовпливи світових релігій та їх місце у національних і світових культурах. Детально М.П. Драгоманов вивчав окремі питання християнської релігійної та церковної історії, розвиток католицизму, православ'я та протестантизму. Досліджуючи ці проблеми, він розглядав їх у широкому філософському контексті, спираючись на потужну джерельну базу, ретельно опрацьовуючи наукову літературу. Погляди М.П. Драгоманова на релігійні проблеми, його аналіз історії та основних тенденцій розвитку церковної організації відзначаються високим рівнем науковості.

З багатої релігієзнавчої спадщини М.П. Драгоманова оберемо для аналізу тільки ті проблеми, що стосуються його розуміння ролі та значення релігії і церкви у житті індивідів, соціальних спільнот, націй, європейської цивілізації в цілому. У цих межах виділяються три основні аспекти його поглядів на релігію та церкву. По-перше, релігія цікавила вченого як найусталеніший світогляд, що суттєво впливає на масову свідомість, визначає правила суспільної поведінки, етичні норми, детермінує форми світосприйняття окремих індивідів і націй. По-друге, його увагу привертала роль церкви як суспільного інституту, що має власну ієрархію, певні соціальні ролі, різні засоби впливу на вірних. По-третє, у М.П. Драгоманова церква викликала інтерес як безпосередній учасник політичного процесу, як об'єкт державної політики та суб'єкт прийняття політичних рішень і формування громадської думки [4].

Звертаючись до української інтелігенції, до діячів опозиції в Росії та в інших країнах Східної Європи, Драгоманов проводив думку, що на тому соціальному, економічному та політичному рівні, якого досягли європейські народи, релігійний світогляд змушений поступитись своєю виключною роллю у масовій свідомості.

Принаймні, інтелектуали, інтелігенція не повинні сприймати його догмати “на віру”. Він доводив, що це не забаганка, а передумова подальшого поступу європейської цивілізації, прогресу окремих націй. Свій критичний погляд на значення релігійного світогляду Драгоманов обґрунтовував низкою аргументів. Зокрема, доводив, що в Україні, як і в усьому цивілізованому світі “...обійтись без боротьби з християнською релігією тепер не можна людям нового наукового погляду...” [3, с. 392].

Учений робив висновок, що християнство, особливо у його догматизованому панівними церквами (римо-католицькою та православною) вигляді, не витримує наукової критики і не годиться як основа світогляду інтелектуалів. Більше того, він сприймав його як перешкоду для цих інтелектуалів у їх намаганнях очолити оновлення суспільного і національного розвитку Європи. М.П. Драгоманов підкреслював, що ініціатива боротьби нових суспільних сил із догматично-релігійним світоглядом походить не з їх потреби “очистити” місце у масовій свідомості для власних поглядів і філософських концепцій, а, переважно, є захисною реакцією проти намагань релігійних центрів утримати суспільство під своїм монопольним ідеологічним контролем.

Наукове знання, а не прилучення до святих одкровень, які, на думку М.П. Драгоманова, втратили відповідність духовним запитам європейських народів, мало стати основою подальшого суспільного розвитку. “Громадському чоловікові через те найпотрібніше раз на завше розпрощатись з вірою, що, поки цього не зроблено, доти ні він, ні громада, котра за ним піде, не забезпечені, що він завше йтиме наперед в думках своїх про всі громадські порядки, котрі святила і святить тепер віра. Без систематичного раціоналізму нема й систематичного вільнодумства в сім ї, в громаді, в державі” – так він висловлював своє світоглядне кредо [2, с. 143].

Критика М.П. Драгомановим релігійного світогляду мала чітко виражений політичний інтерес, а саме – звільнення народних мас та їхніх потенційних провідників – інтелігенції від монополії духовних впливів, ідеологічного контролю з боку офіційних релігій, з боку тих інституцій, що їх представляють. Він не бере на себе сміливість визначити основні питання буття, а пристає на позиції прихильників агностицизму, принципової нерозв’язаності питання про існування божественних сил, їх ролі у житті людства. Відповідно до цього він не заперечував релігійну ідею, а навпаки, показував, що релігійний світогляд є закономірним процесом, природним результатом

суспільного розвитку, що він відповідав глибинним духовним, соціальним потребам, і що його форми змінювались разом з історичним розвитком людства. На новому етапі цивілізаційного розвитку релігійний світогляд, на думку Михайла Драгоманова, перестав задовольняти нові суспільні потреби й мусить поступово звільняти місце світоглядові науковому. Ставлення ж до Бога є особистою справою кожного громадянина [4, с. 183].

Учений пропонував своїм співвітчизникам зрозуміти переваги такого світогляду як більш високий щабель у розвитку духовності, яка вбирає у себе кращі надбання попередньої, релігійної фази духовного розвитку людства. Він намагався підштовхнути своїх читачів до сприйняття такого світогляду: “Але ж розважлива людина питає: чому – ж за тільки часу, як проповідана віра християнська, то є майже за дві тисячі років, все таки правда і милість не запанували серед християн? На се треба відповісти так, щоб були й є недогляди в самій науці християнській про правду і милість. Наука та не звертає ніякої уваги на громадські порядки в людським життю, а обертається лише до кожної особи окремо, обіцяючи їм царство небесне за милість і пекло за немилість. Але що ж робити, як хто не захоче слухати подібної намови?” [1, с. 28].

Отже, новий світогляд у М.П. Драгоманова може і мусить стати основою світорозуміння – основою того, що до цих пір робила релігійна свідомість. Але цей науковий світогляд здатний стати тим, чим релігія не могла бути в новий час – світоперетворюючою силою. Християнство, як це розумів М.П. Драгоманов, не виконало своїх головних обітниць. Воно вчило людей, що їм належить робити, але не вказало, як це зробити їм, не просто як індивідам, а як особистостям, що народжуються, живуть і вмирають у суспільстві. Науковий же світогляд давав надію, що це можна зробити, спираючись на силу людського розуму.

Примітки:

1. *Драгоманов М.* Рай і поступ. – Б/м, 1915.
2. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм. // Громада. – Женева, 1879. – № 4.
3. *Драгоманов М.* Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі (3 листу до галицького народовця. // Листи до Івана Франка і інших. – Львів, 1908.
4. *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

- Андрієвська Олександра Григорівна,**
учениця спеціалізованої загальноосвітньої школи
№ 196 м. Києва. 135
- Андрєєв Андрій Сергійович,**
студент 2 курсу Інституту історичної освіти НПУ
імені М.П. Драгоманова..... 35
- Андрущенко Віктор Петрович,**
ректор НПУ імені М.П. Драгоманова, доктор філософських
наук, професор, академік Академії педагогічних наук України..... 6
- Афоніна Ірина Олександрівна,**
студентка 3 курсу Інституту історичної освіти НПУ
імені М.П. Драгоманова..... 159
- Вітолін Олександр Михайлович,**
аспірант Інституту історичної освіти НПУ
імені М.П. Драгоманова. 21
- Гренишен Андрій Миколайович,**
аспірант Інституту історичної освіти НПУ
імені М.П. Драгоманова. 14
- Демуз Інна Олександрівна,**
аспірантка історичного факультету Переяслав-
Хмельницького державного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди..... 73
- Дмитренко Андрій Васильович,**
студент 3 курсу Інституту української філології НПУ
імені М.П. Драгоманова..... 117
- Жарук Олександр Володимирович,**
студент 3 курсу Інституту історичної освіти НПУ
імені М.П. Драгоманова..... 93
- Кирієнко Олександр Юрійович,**
студент 4 курсу Інституту історичної освіти НПУ
імені М.П. Драгоманова..... 124

Кислинська Ірина Анатоліївна, студентка 4 курсу Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.....	164
Козир В'ячеслав В'ячеславович, асистент Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.....	83
Корольов Геннадій Олександрович, аспірант Інституту історії України НАН України.	53
Костюк Євген Сергійович, аспірант Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	139
Крамар Олександр Сергійович, аспірант Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	69
Куриленко Олександр Васильович, студент 5 курсу Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	87
Люта Людмила Олексіївна, студентка 4 курсу Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	168
Назарчук Ірина Леонідівна, студентка 3 курсу Інституту української філології НПУ імені М.П. Драгоманова.	152
Орлов Олексій Андрійович, учень 11 класу гімназії № 153 м. Києва.	47
Падалка Варвара Петрівна, студентка 4 курсу НПУ імені М.П. Драгоманова.	108
Полетаєв Геннадій Валерійович, студент 3 курсу історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Я. Франка.	63

<i>Потильчак Олександр Валентинович,</i> доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М.П. Драгоманова.	8
<i>Потильчак Богдан Олександрович,</i> студент 2 курсу Інституту політології, соціології, права НПУ імені М.П. Драгоманова.	146
<i>Рабчук Руслан Олександрович,</i> аспірант Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.	97
<i>Свинцицький Сергій Вікторович,</i> студент 3 курсу Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	26
<i>Сич Олексій Іванович,</i> аспірант Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	129
<i>Срібна Марія Андріївна,</i> студентка 4 курсу Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	102
<i>Сушко Олександр Олександрович,</i> Доктор історичних наук, професор, директор Інституту Історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.	8
<i>Тишкун Оксана Анатоліївна,</i> студентка 4 курсу Інституту української філології НПУ імені М.П. Драгоманова.	42
<i>Шевченко Олег Тарасович,</i> доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук	59

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ У КОНТЕКСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ

Матеріали першої міжвузівської науково-практичної
конференції студентів, аспірантів і молодих науковців
(27 лютого 2007 р.)

Наукове видання

Відповідальні редактори:

О.О. Сушко

О.В. Потильчак